

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

Թիի 1-3

ՅՈՒՆՈՒԱՐ — ՄԱՐՏ

ԿԵ. ՏԱՐԻ 1953

ՄՈՂՍԷՍ ԳՐԱԽՈՒՐԵՆՑԻ (ԿՈՉՈՒՐԵԾ ԿԸՂԸՆԿԵՏՈՒՐԵՑԻ) ԵՐ ԻՐ ՊԵՏ-ՄՈՐԹԻՐԻՆՆ ԸՂՈՒՐԵՆԻՑ

ՄԵՏԵՆԳՐԵԿԵՆ - ՊԵՏՄԵԿԵՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԻՆ

1. Քրիստոսէ Լաքը 296 տարւոյն Ալուանից աշխարհը, յոյն եւ հռոմայեցի մատենագիրներէ կոչուած Albania եւ Պարսիկներէ՝ Առան, կ'ընդգրկէր Վրաց եւ Հայոց սահմաններէն մինչեւ Դերբենդ տարածուած անդրկուրեան երկրամասերը: Բնակչութիւնը մեծաւ մասամբ կը բաղկանար լեռնական բազմազան եւ բազմալեցու ցեղերէ: Այս աշխարհը կը գտնուէր Մեծ Հայաստանի ազդեցութեան տակ¹:

297ին, Մեծ Հայաստանի զիւղեղտեան բաժանումի ժամանակ, Ալուանից վերաբարձուեցան Կուրի եւ Երասխի աւազանին մէջ պարսիկուած Ուտի, Արցախ եւ Փայտակարան նահանգները, որոնք 400 տարիներէ հետէ Մեծ Հայաստանի կը պատկանէին: Միաժամանակ խլուեցան Հայաստանէն Գուգարք նահանգն եւ անդրկուրեան դաւառները եւ միացուեցան Վրաստանի: Դիոկղետիանոս կը յուսար թէ այս երկու ընդարձակուած պետութիւնները պիտի կաբողանան պահպանել Ալանաց եւ Ալուանից դուռները եւ ապահովել հռոմէական վաճառականական հանապարհները²:

Ինչպէս Գուգարք, նոյնպէս Ուտի, Արցախ եւ Փայտակարան նահանգները երկար դարերով միացած Հայաստանի՝ հայացած էին լեզուով, բարբոյլ եւ քաղաքակրթութեամբ: 220—297 տարիներուն ընդունած էին անոնք քրիստոնէութիւնը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ անոր յաջորդներու քարոզութեամբ: Այդ նոր կրօնը պահեցին անոնք իրենց նոր աշխարհը արապետութեան տակ:

Եւ ապրեցան անընդհատ յարարերութեան մէջ իրենց ազգակիցներու եւ կրօնակիցներու հետ: Այժմ այս հիւսիսային երկիրներու մէջ դոյութիւն առած էին երեք քրիստոնէացեկեղեցիներ, Հայոց, Վրաց եւ Ալուանից: Իւրաքանչիւրն ունէր իր հովուապետը, եպիսկոպոսապետը: Վերջին երկուքը իրրեւքոյր եկեղեցիներ առաջնոյն, կ'առնէին իրենց եպիսկոպոսապետներու ձեռնադրութիւնը Հայոց զլխաւոր եպիսկոպոսէն, որ կը նկատուէր իրրեւ նախապատիւը երեք համապատիւներու մէջ. իսկ Հայոց եպիսկոպոսապետը կը գտնուէր նոյնպիսի ազերսի մէջ Կեսաբիոյ եպիսկոպոսապետի հետ, որմէ կ'ընդունէր իր ձեռնադրութիւնը, ինչպէս սա՝ Անտիոքի մետրապոլիտէն³:

Այս երեք եկեղեցիներու մէջ քրիստոնէական պաշտամունքները կը կատարուէին հայերէն, որովհետեւ հայալեզու էին երեքին ալ հաւատացեալները:

Ե. դարու սկիզբը, երբ սկիզբ առաւ հայ դրականութիւնը, փոյթ տարաւ Ս. Մաշտոց, որ նոյն դրականութիւնը ծաւալի նաեւ Հայաստանէն խլուած եւ Ալուանից եւ Վրաց անցած նահանգներուն մէջ: Գնաց անձամբ Ալուանք, բացաւ այն տեղ թագաւորին եւ եպիսկոպոսապետին հաւանութեամբ դպրոցներ⁴: Կորեւի մէկ տեղւոյ սխալ հասկացողութեան արդիւնքն է այն հաւաստումը Մ. Խորենացու, թէ Մաշտոց Ալուանից («Գարգարացուց») ուրոյն սյրուբէն տուած ըլլայ⁵:

Ուտի, Արցախ եւ Փայտակարան նահանգները, որոնք իրենց մշակոյթով, իրենց դրացիութեամբ անդադար յարարերութեան մէջ էին մշակուած երկիրներու հետ, նկատուեցան Ալուանից աշխարհին գերակայ երկրամասերը. այն տեղ կը նստէր վարչական կազմը, թագաւորն եւ կաթողիկոսը:

³ Ակինեան, Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան եւ Վրաստան, Վիեննա 1949, էջ 3—10:

⁴ Ակինեան, Մաշտոց վարդապետ, էջ 129—131, 316—319:

⁵ Անդ, էջ 301—306:

¹ Ագաթանգեղոս, էջ 16—17:

² Հմմտ. Mommsen, Römische Geschichte, V 441—445.

Դ. դարու վերջերը Հայաստան, Վրաստան եւ Աղուանք աւար եղան Սասանեան պետութեան եւ աւելի ուշ՝ Արաբացոց: Բայց Աղուանից եկեղեցին պահեց իր դոյութիւնը, շարունակեց իր յարաբերութիւնները Հայոց եկեղեցոյ հետ, բայց ոչ առանց ընդհատութեան: Զ. դարուն, երբ Հայոց եկեղեցին միտեցաւ միաբնեայ վարդապետութեան, եւ այսպէս անջատուեցաւ ընդհանրական եկեղեցիէն, ինչպէս Վրաց, նոյնպէս Աղուանից եկեղեցիները խզեցին իրենց կապը Հայոց հետ: Թէպէտ Աղուանք, քաղաքական բերմանց հետեւութեամբ, միասնադամ հաստատեցին իրենց աղերսը Հայոց հետ, բայց յընթացս դարերու խլրտեցան ժամանակ առ ժամանակ, մինչեւ նորագոյն շրջաններ: ԺԹ. դարու սկիզբը դարձեցաւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը:

Մինչ հեթանոս լեռնական ցեղերը ապրեցան անյիշատակ, Աղուանից քրիստոնէայ ժողովուրդը ունեցաւ իր պատմութիւնն եւ գրականութիւնը: Այդ գրականութիւնը հայ գրականութիւնն է. վասն զի գրուած է հայ հոգւով եւ հայ լեզուով:

2. «Աղուանից պատմութեան» մը դոյութիւնը սկսեալ Թ. դարու կէսէն յաճախ կը յիշուի հայ գրականութեան մէջ: Կը պարծէին Աղուանները անով եւ անոր վրայ կը յենուին, երբ որ եւ է իրաւասական խնդիր կը ծագէր Հայոց եւ Աղուանից եկեղեցիներուն մէջ, յատկապէս Թ. դարուն: Բայց չէր տեսնուեր հրապարակի վրայ այդ Պատմութիւնը: Երբ Անանիա Մոկացի կաթողիկոս (949) խնդրեց անկէ օրինակ մը, զլացան Աղուանք ընձեռել զայն կաթողիկոսին: ԺԴ. դարու սկիզբը զեռ հազուագիւտ էին անոր օրինակները. Եսայի Նչեցի կը գրէր Գրեգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսին, թէ իրեն ծանօթ են անկէ երկու օրինակ միայն:

Այդ Պատմութիւնը մինչեւ ԺԷ. դար անտուն կը ընջէր ձեռքէ ձեռք: Հայ պատմագիրները սակայն կը յիշեն անոր հեղինակը. մէկը կ'անուանէ «Մովսէս Աղուանից» ուրիշ մը՝ «Մովսէս Վ. Դասիտուանցի»: Անմիաբան են նաեւ անոնց վկայութիւնները նկատմամբ պատմագիրն ժամանակի. ոմանք կը ներկայացնեն է. դարու, ուրիշներ Ը. եւ դարձեալ ուրիշներ Ժ. դարու մասնագիր: Իսկ հեղինակի անձնաւորութեան մասին կ'իշխէ ընդհանուր անտեղեկութիւն:

3. Աղուանից Պատմութեան ձեռագիրները: Խաչիկ Վ. Դաղեան մանր համեմատութեան ենթարկելով էջմիածնի 5 ձեռագիրները՝ գտնադրեց ի երկու խումբ:

Ա. խումբի կը պատկանին էջմ. 1531 (Կար. 1640/1682). էջմ. Գեւ. 632 եւ 250: Բ. խումբ. էջմ. Գեւ. 632 (Բ) = Դաղեան ժողովածոյք, Թ. 81):

Այս ձեռագիրներէն հնագոյնն եւ ամենուն գաղափար-օրինակ ծառայած է՝

Ա. էջմ. 1531, որուն նկարագրութիւնն է. Մեծութիւնն՝ 33 x 48 հմ., երկսիւն, գրուած խոշոր բոլորգրով, 1289ին կարբւոյ Մ. Յովհաննու վանքին մէջ. գրիչն անծանօթ: Կը բովանդակէ. Թղ. 1ա—230ր Սոկրատի եկեղեցական պատմութիւնը. սկիզբէն պակաս: Թղ. 231ա—377ա Պատմութիւն Աղուանից:

Բուն Յիշատակարանն ինկած է: Ա. մասին վերջը (Թղ. 230ր) կ'ըսուի. «Այս Պատմութիւն իմաստասիրական ոչ գոյով ի սուրբ մենաստանին, ի վանս Յովհաննու, եւ տէր Համագաստոս բաղուժ փափագանաւք ի խնդիր էի, զի յետ իմ մնացէ ինձ ընձայ, ընդ մեծամեծս, ի սուրբս այս Սիոփն կաթողիկէի: Արդ աղաչեմ զձեզ մանգունք սուրբ առագաստի, հայցեալ ի Քրիստոսէ զթողութիւն յանցանաց մերոց, եւ ինձ եղկելի գրչիս»: Մանր յիշատակագրութիւններ կան Թղ. 265ա, 273ա, 318ա: Գրութեան տարւոյն համար կարեւոր կուտան կ'ընծայէ գրչին մէկ յիշատակագրութիւնը Թղ. 306ր (վարկ լուսանցքի վրայ). «Աւաղ մեծի աղետիս եւ անմխիթար սգոյս որ եհաս տանս Վրաց եւ քրիստոնէից. զի սպանաւ թագաւորն Գէմէտրէ յագգէն Նետողաց, ոչինչ մահու պարտական, ի սահմի ամսոյ. եւ էր թիւն 21Ը (1288 փետր.): Եւ ահա ի մեծի վտանգի կանք, Տէր փրկեալ զձեզ ||||| նեղութեանց ամէն» (Արարատ, 1895, էջ 238):

Ժամանակի ընթացքին վնասուած է ձեռագիրս. ինկած են անկէ թուղթք 343, 351, 352, 374—377, որոնք լրացուած են ասպնոտրդի եւ բոլորգիր, անշուտ 1676ին Աթա՛նաս գրչէն, որ արձանագրած է Թղ. 377ա. «Յիշատակարան նորոգման գրոցս: Եղիւ նորոգումն գրոցս, որ կոչի Սոկրատ եւ Աղուանից պատմագիր ի թվին ՌՃ եւ ԻԱ (1676) յերկրիս Արարատու ի զաւտոս կար-

բու... ի սուրբ մենաստանս Յովհաննու վանից»: Կը նորոգեն «Խաչիկայ Զաքարայն, աշխատող հնացեալ գրոցս» եւ Աթանաս գրիչ (անդ, էջ 238):

Աղուանից Պատմութեան բաժանումները ներկայացուած են այսպէս. Նախերգան Պատմութեան Աղուանից. Առաջին հատուածն գլուխք Լ (Թղ. 231ա): Կատարեցան գիրք Պատմութեան Աղուանից (Թղ. 273ա²): Երկրորդ Պատմութիւն Արեւելիցս Աղուանից նահանգիս (Թղ. 273ր²): Երկրորդ (= Գ.) հատուած Պատմութեան Աղուանից (Թղ. 353ա¹): Զեռագրիս մասին հմտ. Յովհ. Եպ. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն Կաթողիկէի էջմիածնի, հատոր Բ., էջմիածին 1842, էջ 330: E. Boré, Correspondence, II. p. 51. Brosset, Voyage, 3me Rapport, p. 71. Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ ԺԸ—ԻԳ եւ Արարատ, 1893, էջ 65: Աւելի մանրամասնութիւններով՝ Խաչիկ վարդապետ, Արարատ, 1895, էջ 235—239:

Զեռագրիս Յովհաննավանքէն էջմիածին փոխադրուած է 1761էն ետքը. այս տարւոյն Յովհաննավանքէն էջմիածին բերուած էր օրինակութեան համար:

Բ. Այս Ա ձեռագրէն արտագրուած է էջմ. Գեւորգեան Բաժնի Թ. 632, որ այժմ 2646 համարը կը կրէ: Գրիչն է Ղուենկիանոս զպիր, գրած էջմիածին 1761ին Յակոբ կաթողիկոսին համար: Կը կրէ խորագիրս.

էջ 1. «Իիրք Պատմութեան Աղուանից աշխարհից, ի յերիս հատորս բաժանեալ. շարադրեցեալ ի Մօսիսէ գերիմաստ վարդապետէ Կաղանկատացոյ, ի վաղնջոց ժամանակաց»: Կ'աւարտի էջ 330. «Վերջարանութիւն Պատմութեան Աղուանից աշխարհին, զոր շարադրեալ է քաջ գիտնական եւ գերիմաստ վարդապետն Մովսէս Կաղանկատացի...»:

Ղուենկիանոս զպիր Բուն Յիշատակարանին մէջ կը հաղորդէ գրչութեան մասին հետեւեալ մանրամասնութիւնները.

Յակոբ կաթողիկոս «ի բազմաց ժամանակաց հետէ ցանկայր եւ փափագէր՝ սակս առաւելագունի գրասիրութեանն իւրոյ, զի ստացի զայս պատմարանութիւն Աղուանաստանեայց (զոր արարեալ է Մովսէս վարդապետն գիտնական եւ Կաղանկատացի) եւ ոչ կարէր ստանալ, զի վասն սակաւութեան զբոյսս այսորիկ, ոչ գտանիւր յամենայն ուրեք, բայց եւ զի միշտ որոնէր եւ հետեւէր առ ի գտանել եւ ստանալ զայս գիրք բազմօք կարօտանօք, վասն որոյ եղիտ զօրինակ մի ի վանքումն Յօհաննու, որ կայ մերձ Կարբի գեղջ, որ գրեցեալ էր ի բազմաց ամաց երկաթադրով զժուարակարգալեալ, եւ սխալագրով գրչաւ եւ մեծագրիւ ձեռով: Յայսմանէ օրինակէ խրթնացելոյ՝ հրամայեաց ինձ տկարամտի եւ անգիտելի գրչիս Ղուենկիանոսի զպիր՝ ըստ հոգւոյ իւրումն որդեկի նախատապատկանի, գրել զայս գիրք պիտանի եւ ցանկալի, ի յիշատակ բարի անձին իւրոյ, եւ ի վայելումն համօրէն մանկանց սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի: Եւ զի այսպէս սխալ՝ խրթին եւ միջին էր օրինակն զբոյսս, վասն որոյ եւ անդետոս, ոչ կարէի թարց նպաստի պարզագրել եւ ի լոյս անել: Ուստի բարեմիտ եւ գրասէր Հաւս իմ զտեղի իմն սահմանեաց մերձակայ ինքեան, վասն երկուց պատճառաց. նախ զի ինքն եւս օժանդակ լիցի տկարութեանս իմոյ. երկրորդ՝ զի փութով աւարտեցեմ զսա: Յորում նստեալ գրչի, նորին օժանդակութեամբ եւ մշտավերահասութեամբ, մինչեւ յաւարտումն սորին: Եւ էր թուականս մեր ՌՄԺ» (1761): Կը սկսի յունուարի սկիզբը, կ'աւարտէ մարտ 10ին (Արարատ, 1895, էջ 333—345):

Գրիչն էջ 329 յառաջ բերած է Կիրակոս Գանձակեցոյ Պատմութեան ԾԶԸ—ՈԶԴ շրջանի Աղուանից կաթողիկոսներու շարունակութիւնը: Ասկէ առած պէտք է ըլլայ գրիչը նաեւ Աղուանից պատմագրի անունը «Մովսէս Վ. Կաղանկատացի»:

Եւ նոյն Ա ձեռագրէն օրինակուած է էջմիածնի Գեւորգեան Բաժնի Թ. 250 (յամէ 1829): Գրիչն է Յովհաննէս արեղայ Գ. Շահխաթունեանց Շահրիարցի (ապա՝ Եպիկոպոս): Այս տարւոյն էջմիածին էր արդէն Ա ձեռագիրը: Շահխաթունեան խորագրած է պատմագիրքս. «Պատմութիւն Աղուանից

տեցի...»:

Ստորագրութեան թիւն 235ր—236ա սիւնակ ք ինն տող կեղծած. տողերի տակից քերուածքը նկատելի է: Թղ. 359ր. «մի տող առաջին սիւնակից, եօթն տող երկրորդ սիւնակից քերել են եւ տեղը ուրիշ բան գրել»: Թղ. 375ր² «ուրիշ տող քերած եւ կեղծած է»:

Աղուանից Պատմութեան բաժանումները ներկայացուած են այսպէս.

Նախերգան Պատմութեան Աղուանից. Առաջին հատուածն գլուխք Լ (Թղ. 231ա): Կատարեցան գիրք Պատմութեան Աղուանից (Թղ. 273ա²): Երկրորդ Պատմութիւն Արեւելիցս Աղուանից նահանգիս (Թղ. 273ր²): Երկրորդ (= Գ.) հատուած Պատմութեան Աղուանից (Թղ. 353ա¹): Զեռագրիս մասին հմտ. Յովհ. Եպ. Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն Կաթողիկէի էջմիածնի, հատոր Բ., էջմիածին 1842, էջ 330: E. Boré, Correspondence, II. p. 51. Brosset, Voyage, 3me Rapport, p. 71. Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ ԺԸ—ԻԳ եւ Արարատ, 1893, էջ 65: Աւելի մանրամասնութիւններով՝ Խաչիկ վարդապետ, Արարատ, 1895, էջ 235—239:

Զեռագրիս Յովհաննավանքէն էջմիածին փոխադրուած է 1761էն ետքը. այս տարւոյն Յովհաննավանքէն էջմիածին բերուած էր օրինակութեան համար:

Բ. Այս Ա ձեռագրէն արտագրուած է էջմ. Գեւորգեան Բաժնի Թ. 632, որ այժմ 2646 համարը կը կրէ: Գրիչն է Ղուենկիանոս զպիր, գրած էջմիածին 1761ին Յակոբ կաթողիկոսին համար: Կը կրէ խորագիրս.

էջ 1. «Իիրք Պատմութեան Աղուանից աշխարհից, ի յերիս հատորս բաժանեալ. շարադրեցեալ ի Մօսիսէ գերիմաստ վարդապետէ Կաղանկատացոյ, ի վաղնջոց ժամանակաց»: Կ'աւարտի էջ 330. «Վերջարանութիւն Պատմութեան Աղուանից աշխարհին, զոր շարադրեալ է քաջ գիտնական եւ գերիմաստ վարդապետն Մովսէս Կաղանկատացի...»:

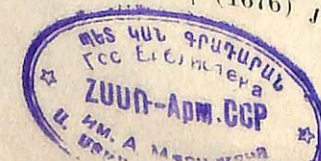
Ղուենկիանոս զպիր Բուն Յիշատակարանին մէջ կը հաղորդէ գրչութեան մասին հետեւեալ մանրամասնութիւնները.

Յակոբ կաթողիկոս «ի բազմաց ժամանակաց հետէ ցանկայր եւ փափագէր՝ սակս առաւելագունի գրասիրութեանն իւրոյ, զի ստացի զայս պատմարանութիւն Աղուանաստանեայց (զոր արարեալ է Մովսէս վարդապետն գիտնական եւ Կաղանկատացի) եւ ոչ կարէր ստանալ, զի վասն սակաւութեան զբոյսս այսորիկ, ոչ գտանիւր յամենայն ուրեք, բայց եւ զի միշտ որոնէր եւ հետեւէր առ ի գտանել եւ ստանալ զայս գիրք բազմօք կարօտանօք, վասն որոյ եղիտ զօրինակ մի ի վանքումն Յօհաննու, որ կայ մերձ Կարբի գեղջ, որ գրեցեալ էր ի բազմաց ամաց երկաթադրով զժուարակարգալեալ, եւ սխալագրով գրչաւ եւ մեծագրիւ ձեռով: Յայսմանէ օրինակէ խրթնացելոյ՝ հրամայեաց ինձ տկարամտի եւ անգիտելի գրչիս Ղուենկիանոսի զպիր՝ ըստ հոգւոյ իւրումն որդեկի նախատապատկանի, գրել զայս գիրք պիտանի եւ ցանկալի, ի յիշատակ բարի անձին իւրոյ, եւ ի վայելումն համօրէն մանկանց սրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի: Եւ զի այսպէս սխալ՝ խրթին եւ միջին էր օրինակն զբոյսս, վասն որոյ եւ անդետոս, ոչ կարէի թարց նպաստի պարզագրել եւ ի լոյս անել: Ուստի բարեմիտ եւ գրասէր Հաւս իմ զտեղի իմն սահմանեաց մերձակայ ինքեան, վասն երկուց պատճառաց. նախ զի ինքն եւս օժանդակ լիցի տկարութեանս իմոյ. երկրորդ՝ զի փութով աւարտեցեմ զսա: Յորում նստեալ գրչի, նորին օժանդակութեամբ եւ մշտավերահասութեամբ, մինչեւ յաւարտումն սորին: Եւ էր թուականս մեր ՌՄԺ» (1761): Կը սկսի յունուարի սկիզբը, կ'աւարտէ մարտ 10ին (Արարատ, 1895, էջ 333—345):

Գրիչն էջ 329 յառաջ բերած է Կիրակոս Գանձակեցոյ Պատմութեան ԾԶԸ—ՈԶԴ շրջանի Աղուանից կաթողիկոսներու շարունակութիւնը: Ասկէ առած պէտք է ըլլայ գրիչը նաեւ Աղուանից պատմագրի անունը «Մովսէս Վ. Կաղանկատացի»:

Եւ նոյն Ա ձեռագրէն օրինակուած է էջմիածնի Գեւորգեան Բաժնի Թ. 250 (յամէ 1829): Գրիչն է Յովհաննէս արեղայ Գ. Շահխաթունեանց Շահրիարցի (ապա՝ Եպիկոպոս): Այս տարւոյն էջմիածին էր արդէն Ա ձեռագիրը: Շահխաթունեան խորագրած է պատմագիրքս. «Պատմութիւն Աղուանից

տեցի...»:

արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ ի նոյն ազգէ եւ յաշխարհէ: Սկիզբն առնէ ի ծննդոցն Յարեթի եւ հասուցանէ ցլախճան իննեւորոց դարու...» (Արարատ, 1895, էջ 346):

Բ. խումբ. որուն ներկայացուցիչներն են DE.

D. Էջմ. Գեորգեան Բաթին 632 (Բ) = Դաղեան Թ. 81:

Գրուած է բոլորգիր, 1664ին յԱմարաս, հրամանաւ Աղուանից Պետրոս կաթողիկոսի, ի վայելումն Ամարասի Բարսեղ արքեպիսկոպոսի, ձեռամբ Յովհաննէս գրչի: Յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի. Պետրոս կաթողիկոս «ետ գրել յորով գրեանս. յորոց մինն է եւ գայս պատմադիրք, զոր ի վաղուց հետէ սպառեալ էր ի տանէս Աղուանից եւ գտեալ եղեւ ի ձեռն լուսաւոր հոգի Ղուկաս վարդապետին, զոր ետ վերստին գրել եւ օրինակել վերոյգրեալ հայրապետն (Թղ. 259ր):

Թղ. 2ա. Յանկ եւ նախագրութիւն սակա Պատմութեան Աղուանից:

Թղ. 4ա. Այս առաջին ցանկ պատմագրոյս, թուով 1. եւ ցուցումն կարգի սորա. զոր դիւրագլուտ լինի ընթերցողաց, զորս եւ կամիցին խնդրել. կարգաւ գիտ եւ զաշխատող սորա յիշեալ»:

Թղ. 66բ. Կատարեցան գիրք յառաջին պատմութեանցս Աղուանից: Երկրորդ պատմութեան Արեւելեացս Աղուանից նահանգիս:

Թղ. 195բ. Կատարեցաւ շարած երկրորդ միջակ Պատմութեան Աղուանից: Երրորդ ցանկը Պատմութեան Աղուանից:

Թղ. 196բ. «ԻՆ. վասն կոտորածին, որ ի կողմանս Սաշենոյ եւ վասն բարեպաշտ իշխանին Ջալալին», սյուպէս ԻԶ.—ԻԲ. գլուխք, որոնք չկան ԱԻ մէջ:

Արարատ, 1895, էջ 288—290: Թօփ-ճեան, Յուցակ, էջ 100:

E. Էջմ. 1725 (Կար. 1679 = 1721), նորագիր, անթուական, գրչին՝ Յովհաննէս: Շահախոնեան կը համարի գրուած 1675էն ետքը. Ստորագրութիւն, էջ 330: Արարատ, 1895, էջ 424—426:

Բովանդակութիւնն է.

Թղ. 1ա. Յաղագս Պատմութեան երկրին Աղուանից:

Թղ. 2ա. Նախերգան սակա Պատմութեան Աղուանից:

Թղ. 78ա. Կատարեցան գիրք Ա. Պատմութեանս Աղուանից: Երկրորդ... (= D):

Թղ. 80ա. Կատարեցան երկրորդ ցանկը Պատմութեանս Աղուանից. յորում բազում եւ ազգի ազգի գրուցատրութիւնք գտանին: Թղ. 230բ. Շարած Բ. միջակ պատմութեան Աղուանից: Երրորդ ցանկը Պատմութեան Աղուանից:

Այս հինգ ձեռագիրներու մանրակրիկա բազմաթիւնը Մոսկուայի տպագրութեան հետ կատարած է Սաշիկ Վ. Դաղեան քննական հրատարակութեան մը համար, որ ի գլուխ չէ ելած: Այլ բազմաթիւն շերտերը նուիրեց ինձ 1926ին եւ կը դանուիր այժմ իմ քովս:

Կը յիշեմ այս տեղ ուրիշ ձեռագիրներ ալ, որքան ինձ ծանօթ են.

ա. Էջմիածին, Թ. 2561 (1669ին գրուած):

բ. Անթիլիասի օրինակը, բոլորգիր, գրուած ԺԲ. դարու առաջին քառորդին. Թղ. 47բ կը խնդրուի յիշել «գտացող գրոյս գերջանիկ հայրապետն աէր Արրահամ կաթողիկոսն ամենայն Հայոց»: Այս շրջանին կային Արրահամ Բ. 1730—1734. Արրահամ Գ. Կրեւացի, 1734—1737. հաւանօրէն վերջինս էր ստացողը: Չեռագրիս ցուցակագրութիւնը տուած է Արտաւազդ արքեպ. Սիւրմէեան, Յուցակ Հարկպի ձեռագրաց, Բ., էջ 150—151 = Բ. խումբ:

գ. Լոնտոն, Բրիտանական Թանգարան, Թ. 117. բոլորգիր. ԺԷ. դարէ. հմմտ. Conybeare, Catalogue, էջ 292—293, նոյն՝ Մ. Կաղանկատուացւոյ մէկ նոր ձեռագիրն. Բահասէր, 1903, էջ 207—208: = Բ. խումբ:

դ. Աղուանից Բաղդասար կաթողիկոսի օրինակը. սակէ արտագրուած՝

ե. Սարգիս Վ. Ջալալեանի օրինակը (ձանապարհորդութիւն..., Բ., էջ 355). ուսկից մեծ թուով հատուածներ հրատարակած է յիշուած գործին մէջ: = Բ. խումբ:

զ. Երուսաղէմ, Թ. 375:

է. Վենետիկ, նոտրագիր = Ա.

բ. Տիւրքիէն, Թ. 69 (ԺԷ. դար):

ժ. Վիեննա, Թ. 8 (1838էն) = Ա.:

ժա. Վիեննա, Թ. 36 (1845/64) = Ա.:

ժա. Պետերբուրգ, Ակադեմիա, 1841 = Ա.:

ժբ. Պետերբուրգ, Ասիական Թանգ. 1841 = Ա.:

ժգ. Մոսկուա, Լազարեան ձեռագրան, 1841 = Ա.:

ժդ. Երեւան, Թ. 667 (1848):

ժե. Երեւան, Թ. 668 (1855):

ժզ. Պարիս, Թ. 217 (1850) = Ա.:

ժէ. Թ. 218 (1852) = Ա.:

ժը. Թ. 219 (1852) = Ա.:

ժր. Թ. 220 (1857) = Բ.:

ի. Թ. 221 (1850) = Ա.:

Բ. խումբի ձեռագիրները պահպանած են բնագիրը աւելի անաղարտ. որոնք կը լրացնեն Ա. խումբի հնազոյն օրինակին թերթիներն եւ դիտումնաւոր աղաւաղումները: Տակաւին լոյս չէ տեսած այս երկու խումբերու (AD) համեմատութեամբ վերահարմուած բնագիր մը:

4. Տպագրութիւնք:

Թէպէտ ԺԲ. դարու երկրորդ կէսին, մասնաւորապէս ԺԹ. դարու առաջին կէսին ուշագրութիւն դարձուցաւ Աղուանից Պատմութեան, բայց լոյս տեսաւ ան առաջին անգամ 1860ին եւ այն միտամանակ երկու տարբեր տարբեր տպագրութեամբ, ի Մոսկուա եւ ի Պարիս:

ա. Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա 1860, 8⁰, էջք 286:

Մ. Էմին, ինչպէս կը յայտարարէ, ունեցած է ձեռքի տակ երկու, անշուշտ նորագոյն, ձեռագիր, երկուքն ալ Ա. խումբէն ծագած:

բ. Պատմութիւն Աղվանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ. ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ձանթութեամբք Կ. Վ. Շահնազարեան, Փարիզ 1860, Հատոր Ա., փոքր 8⁰, էջք 432 (էջ 5—86) ներածութիւն. իսկ բնագիրն՝ 87—432. Հատոր Բ., էջք 118 (էջ 1—76, Ծանօթութիւնք՝ էջ 77—118):

«Տպագրութիւն մատենիս Եղև շորից օրինակաց համեմատութեամբ». մին օրինակած է Շահնազարեան յէմիածին. ուրիշ մը «գրեալ ի Դավթ յայլ իմն ձեռագրոյ», երբորդ մը գրուած Կ. Պարիս. չորրորդի գրութեան տեղը չէ յիշած (Ա., էջ 85—86): Չորս օրինակներուն ալ գրութեան տարին անձանօթ: Տպագրութեան բնագիր անուած է Բ. խմբէ օրինակ մը:

գ. Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. Թիֆլիս 1912, 8⁰, էջ 441 (էջ 409—441 «Յանկ յատուկ առնանց»): [Ղուկասեան Մատենադարան, նուանց]: [Ղուկասեան Մատենադարան, Լ.]:

Մ. Էմինի հրատարակութեան անփոփոխ տպագրութիւնը:

Միայ տեղեկութեան մը վրայ յեցած է տեղեկատուութիւնս, թէ «ի Վենետիկ Մ. Ղազար հրատարակուած է Moses Kalkantuni, Patmuthiun Achuaniz»: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellsch., 4 (1850), էջ 468: Բայց լոյս տեսած էր նախորդ տարւոյն Պատմութիւնէս հատուած մը (Բ. 1):

դ. Մենամարտութիւն Բարկայ Միւնեցւոյ ընդ Հոնին, Բագմապէտ, 1849, էջ 180—181:

ե. Երկու հատուած ալ հրատարակած է Մ. Էմին նոյն տարւոյն (Բ. 1 եւ 12) ի գիրս.

Ընտիր հատուածք քաղեալք ի Մատենադրաց Հայոց, Մոսկուա 1849, էջ 60—68 («Մովսէս վարդապետ Կաղանկատուացի»):

զ. Ընդարձակ յառաջընթացութիւններ տուած է Սարգիս Վ. Ջալալեանց, ձանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Հատոր Բ., Տիֆլիս 1858, էջ 217—222, 234—239, 248—255, 261, 319—330, 334—336, 345—348, 352, 370—375, 384—387, 391—393, 426, 471—479:

Թարգմանութիւնք:

Исторія Агванъ Моисея Каганкатваци, писателя Х вѣка. Переводъ съ армянскаго, թարգմանած Կ. Պատկանյան. Ս. Петерб. 1861, 8⁰, էջք XV + 376 (էջ 284—376 ձանթութիւններ են):

Քաղաւաքներ:

ա. E. Boré, որ 1838ին սյցելած էր Էջմիածին, ձանթացած էր հոն Աղուանից Պատմութեան Ա. խումբի հնազոյն ձեռագրին, ուսկից օրինակութիւն մը առաւ հար: Վերագործին տուաւ սակէ ինչ ինչ հատուածներ Փրանսերէն թարգմանութեամբ (տե՛ս § 5):

բ. A. Manandian, Beiträge, S. 31—48 (տե՛ս § 5) գերմաներէն թարգմանութեամբ հրատարակեց Բ. 1, 10—11 եւ Ա. 26 գլուխները: Այլ մանր հատուածներ անգլիերէն եւ Փրանսերէն թարգմանութեամբ տե՛ս § 5, Brosset, Bain եւ Brooks.

ճ. Գրականութիւն: Կը դասաւորեմ սյրուրեանական կարգով.

Ազոնց Ն., Սորենացիական հարցն ու Հ. Վարդան Հայունի. նամակ առ Ա. Չօպանեան. Ան ա հ ի ա, 1938, Թ. 1—3, էջ 85—87:

Աղոնց Ն., Բնութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու. Անահիտ, 1939, Թ. 3, էջ 69—77. Թ. 4—5, էջ 22—31. Թ. 6, էջ 4—9: 1940, Թ. 1—3, էջ 21—29: Վերջաւորութիւնը լոյս չէ տեսած:

— Հայոց առաքելութիւնը Հոնաց աշխարհում (2. դար). Արարատ, 1902, էջ 262—274:

Ալիշան Հ. Ղ., Հեղինակ Աղուանից Պատմութեան. Բազմավէպ, 1897, էջ 575—578:

— Մովսէս Կաղանկատուացի. Ի գիրս՝ Հայապատում Ա. բաժին. Վենետիկ 1901, էջ 73—74:

Աճառեան Հ., Մովսէս Կաղանկատուացի. քննութիւն անոր գրութեան ժամանակի վրայ. Բազմավէպ, 1897, էջ 370—374:

— Մովսէս Կաղանկատուացի. Ի գիրս՝ Հայոց անձնանունների Բառարան. Հատոր Գ. Երեւան 1946, էջ 437—440:

— Հայերէն նոր բառեր Մովսէս Կաղանկատուացուին Պատմութեան մէջ. Բազմավէպ, 1913, էջ 239—240, 249—252, 299—304:

Անդրիկեան Հ. Ն., Միսայէլ Հայ-Աղուանից եպիսկոպոսը. Բազմավէպ, 1906, էջ 160—166, 318: 1911, էջ 258—265:

Բարխուդարեան Մ. եպ., Մովսէս Կաղանկատուացի. Ի գիրս՝ Պատմութիւն Աղուանից, Ա., էջմիածին, 1902, էջ 30—37:

Bain R. Nisbet, Armenian description of the Holy Places in the seventh century: Palestine Exploration Fund. Quarterly statement. 1896, p. 346—349.

Boré Eugène, Histoire des Aghovans par Moise Galkantouni. Extraite et traduite du manuscrit arménien par E. Boré: Univers catholique. Journal de l'Institut sc. hist., t. XXII (1846), n° 136, novembre.

Նոյնը միւսանգամ՝ avec des annotations par Vivien de St. Martin: Nouvelles Annales des Voyages, t. II, Paris 1848, pp. 53—93.

E. W. Brooks, An Armenian visitor to Jerusalem in the seventh century: The English Historical Review, 1896, No. 11, p. 93—97 (Նկատի առած է Աղուանից Պատմութեան Բ. 50 գլուխը. հմմտ. Հանդ. Ամս. 1896, էջ 185):

Նոյնը ուսուերէն թարգմանութեամբ՝ Сoобщения Имп. Правосл. Палест. Общ. 1896, фետр. էջ 120—123.

Brosset M., Extraits de l'Histoire des Aghovans, en arménien, par Mosé Caghancatovatsi Ի գիրս M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie. St. Pétersbourg, 1851, pp. 463—494.

(Դաղեան) Խաչիկ վարդապետ, Մովսէս Կաղանկատուացու Աղուանից Պատմութեան Մայր Աթոռի Մատենադարանում գտնուած ձեռագիր օրինակները. Արարատ, 1895, էջ 235—238, 333—348, 388—390, 424—426:

— — Նիւթեր ուսումնասիրութեան Աղուանից Պատմութեան. Արարատ, 1896, էջ 22—26, 67—71, 125—128, 176—179: 1897, էջ 67—70, 161—163:

Dowsett C. J. F., The name and the rôle of ΣΑΡΑΒΛΑΓΓΑΝ or Šahraplakan: Byzantion 21 (1951), 311—321.

Еремян С. Т., Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хану Ала-Илитберу: Записки Института Востоковедений Академий и Наук СССР VII, 1939, стр. 129—155. Երեւանի Մ. Տ., Մովսէս Կաղանկատուացի Ի մասին աղուան վարդա-Տրդատի դեսպանութեան առ Խազարաց Ալու-Իլիտպեր Խան. Յիշատակարանը Արեւելեան Ինստիտուտի ՍՍՍԿ. Գիտութեանց Ակադեմիայի, Է. (1939), էջ 129—155 (ուսու.):

Չամինեան Արր., Պատմութիւն Հայոց հին գրականութեան, Բ. տպ., Պէյրուս 1941, էջ 135—137:

Չարրանալեան Հ. Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ 1897, էջ 442—454:

Հացունի Հ. Վարդան, Մ. Կաղանկատուացին կապեր է. դարուն. Բազմավէպ, 1938, էջ 268—276: Նոյն՝ «Սրբնացին կը դառնայ Ի Ե. դար», Վենետիկ 1938, 80, էջ 78:

Kounik Erneste, Sur la première expédition Caspienne des Russes-Normands en 944, d'après la chronique inédite de l'arménien Mosé Caghancatowatzi: Bulletin hist. philot. de l'Académie des sciences de St. Pétersbourg, t. IV, n° 12, 13, pp. 202—204.

Լерх, առթիւ Աղուանից պատմութեան ուսուերէն թարգմանութեան գրախօսական

մը Ի թերթին՝ Известия Императорскаго Археологискаго Общества, III (1861), 479—499.

Manandian A., Beiträge zur albanischen Geschichte. Untersuchungen über Moses den Utier (Kařankatuaci). Leipzig 1897, 8°, S. 48 (Philos. Disert. Jena). Գրախօսած Ս. Կ. Արարատ, 1898, էջ 117—120:

Манандян Я. А., Средневековый ити-нерарий в армянской рукописи X столетия: Языки и Мышление, 1935, стр. 723—729 (Միջնադարեան ճանապարհորդներ Ժ. դարու հայերէն ձեռագրի մէջ):

Markwart Jos., Übersetzung aus Moses Kalankajtwaci und der armenischen Chronik vom Jahre 686/687 bis zum Ende der Kaiserliste, Ի գիրս Hippolytus' Werke, Band IV, Leipzig 1929, S. 393—558. (Նկատի առնուած են Աղուանից Պատմութեան Ա. 1—3 գլուխները, մինչեւ «այս են սահմանք Յարեթի», եւ թարգմանուած էջ 454—467 համեմատութեամբ Հիւսրդիտոսի ժամանակագրութեան հետ):

Մսերեանց Չ., Տեղեկութիւն Ի վերայ Չուանչիի իշխանի եւ Դաւթակ ճարտասանի ձեռագրի, 1860, էջ 76—83:

Neumann C. F., Beiträge zur armenischen Literatur, München 1849, S. 1—16. Moses Kalkantuni. Padmuthiun Achuaniz. Բաղուածք մը Boréի յօդուածէն:

Շահնագարեան Կ. Վ., Պատմութիւն Աղվանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացու, Հատոր Ա., Պարիս 1860, էջ 79—86, «Մովսէս Կաղանկատուացի»:

Патканианъ К., Исторія Агванъ Моисея Каганкатваци. С. Петербургъ 1861, էջ III—XV Ի մասին Մ. Կաղանկատուացու:

Քիւպարեան Հ. Կ., Պատմութիւն հայ գրականութեան, Հատոր Ա., Վենետիկ 1944, էջ 210—215:

Օշական, Մ. Կաղանկատուացի, Սիոն, 1927, էջ 278—280:

6. «Աղուանից Պատմութիւն» եւ անոր հետեւի ըստ աւանդութեան: «Աղուանից Պատմութեան ինչ ինչ մասեր ծանօթ եղած կ'երեւան Ը. դարուն Մաքենոյաց վանքի Սոդոմոն հօր (Ա. 6—7), Թ. դարուն Մաշտոց կաթողիկոսին (Բ. 48) եւ Ժ. դարու առաջին քառորդին Յովհաննէս Դրասխանակերտցի կաթողիկոսին (Բ. 48 եւ Գ. 3—11). որոնք սակայն որ եւ է մասնաճիւղ չեն ըրած իրենց

աղբիւրին մասին: Այդ Պատմագիրքի գոյութեան նկատմամբ առաջին անգամ յիշատակութիւն կը գտնենք Մովսէս Անանիա կաթողիկոսի (943—967) Թուղթերուն մէջ: Անանիա կը պատմէ, թէ Գաղիկ Աղուանից կաթողիկոսը, որ օծուած էր Աղուանից եպիսկոպոսներէն, կը գրէր իրեն, երբ ինքը Վասպուրական էր, որ եթէ աթոռը Անի հաստատէք, կու գամ ես հոն միւսանգամ օծուելու Ձեր ձեռքով, «որպէս եւ էր Ի սկզբանէ լեալ եւ կարգեալ Ի Պատմութեան Աղուանից: Իսկ մեք, կը գրէ Անանիա, ... խնդրէք Ի նոցանէ գՊատմութիւնն Աղուանից, ուսանել զսկիզբն լուսաւորութեան նոցա, թէ զի՞նչ պատճառաւ: Քանզի ոմանք այսր անդ(ր) արժարձէին» (պարծէի՞ն)՝ ունել զլուսաւորութիւն տանն Աղուանից նախադոյ լեալ քան զՀայոցս որ Ի սուրբ Լուսաւորչէն յեթնետաներորդ ամին Տրդատայ Հայոց թագաւորի: Եւ ոչ ետուն մեզ տեսանել (զՊատմութիւնն). քանզի ցուցանէր (այն) գտուն Աղուանից արքեպիսկոպոս եւ գտունս Հայոց՝ պատրիարք: Եւ զառ ինքեանս գիտելով զմասն խոնարհութեան՝ գրաւեալ (զրուանեալ) զաղէին գՊատմութիւնն Աղուանից: Իսկ որ ըմբռնէ զիմաստունս Ի խորագիտութեան՝ ինքնին յայց ելեալ՝ արար մեզ իրաւունս: Քանզի եկին բերին յեղակարծս զըբունս ինչ Յովհաննու Ոսկերեանի կարգալով վասն զիշերոյն ժամու: Եւ իբրեւ Հոգւոյն չնորհաց գոյ ասել զեղեարան, թէ մերոյ աշխատութեանն պատճառս հանգստեան տալով Տեառն՝ գրեալ (գտեալ) Ի նա զպատճառս լուսաւորութեանն զոր սիրէք (խնդրէալք), որում եւ ցանկորդն (ցանկացողն) էք տեսութեան: Եւ կարգացեալ զպատճէնն՝ վերահասու եղեք շարամանութեանն, զոր սիրէք, որ ունէր պսսս ձեւ օրինակի...» (Արարատ, 1897, էջ 135—139): Այս տողերու միտքն է. Անանիա խնդրած է Աղուաններէն օրինակ մը Աղուանից Պատմութեան. անոնք զլացած են ցոյց տալ: Օր մը երկիւղեան՝ զիշերային ընթերցանութեան համար գիրք մը կը բերեն իրեն, իբրեւ Ոսկերեանի մէկ գործը, բայց էր ան իր փնտրած Աղուանից Պատմութիւնը: Անանիա ընդարձակ քաղուածքներ կու տայ այս «Աղուանից Պատմութեան» որ ճշդիւ կը համապատասխանէ մեզի ծանօթ օրինակին (հմմտ. Խաչիկ վարդապետի համեմատութիւնները Արարատ, 1896, էջ 22 եւ շար.):

Անանիա կաթողիկոս չէ անուանած այդ «Աղուանից Պատմութեան» հեղինակը: Անանիայի ժամանակակից է Ռւխտանէս. որ այլեւայլ անդամներ կ'օգտուի այդ Պատմութեան: Այսպէս Բ. 63 (էջ 119—120) «յայլոց պատմագրաց թերագրութեան»: յառաջ կը բերէ քաղաքաբար Կաղանկ. Բ. 48, աղբիւր մասնանշելով լոկ «ասէ պատմագիրն» (էջ 120): Նոյն աղբիւրէն է նաև Ռւխտ. Բ. 64 (էջ 121—122) «ղարձեալ ի նոյն խորհուրդ խնդրոյ յայլմէ պատմութեան», այսինքն Կաղանկ. Բ. 48 (Շահ. 407—412): Ռւխտ. Բ. 65 (էջ 122—124). «Թէ յորում ժամանակի հաւատացին Աղուանք յառաջ քան զՀայք, ի Պատմութեան իւրեանց», այն է Կաղանկ. Ա. 6, էջ 93—95 Շահ.): աղբիւր ցոյց կու տայ Ռւխտանէս. «լսելով զայս մեզ ի պատմագրացն Աղուանից՝ զարդար եւ զբուն եւ զառաջին հաւատացն աշխարհին իւրեանց հաւատարմեզ պատմեալ»: Ասկէ է նաև Ռւխտ. Բ. 69 (էջ 131 = Կաղանկ. Բ. 47, էջ 405—406): Ան կը զբէր 980էն վերջը իր վկայութեամբ Աղուանից Պատմութեանը կենթադրէ պատմագիր եւ պատմագիրներ:

ՃԱ. զարու սկիզբը Ստեփանոս Ասողիկ անձանօթ է «Աղուանից Պատմութեան»: Աղուանից Պատմութեան Բ. 9 զլիսյն հայող հատուած մը, զոր հրատարակած է Ա. Տէր-Միքէլեան, Սամուէլ Անեցոյ Ծանօթագրութեաններու մէջ (էջ 286), հանելով էջմիածնի Գե. Թ. 58 եւ 100 Թղթոց Գիրքէն, ունի անձանօթէ մը այսպիսի խորագիր. «Այլ եւ ի նոյն Գրոց տեսնոն վիրոյն Աղուանից կաթողիկոսի. յառաջաբան Պատմութեան աշխարհին Աղուանից»: Առանց տարակուսի այս հատուածը, որ կը թուի, թէ նախնարար Գ. Տի մասն էր, վաղ ժամանակ մը հանուած է Աղուանից Պատմութեանէն: Վերոյ կաթողիկոս զործած է է. զարու առաջին կէսին. իսկ եղև կաթողիկոս Ը. զարու առաջին քառորդին. ուստի Աղուանից Պատմութեանը ժամանակ մը կոչուած էր «Գիրք տեսնոն վիրոյն», թէպէտ յետոյ այդ Գիրքը նոր յաւելուածներ ալ ընդունած էր: Գ. զարուն զբուած ձեռագիրներուն մէջ այդ Պատմագիրքը կը կրէր «Պատմութեան Աղուանից» կամ «Պ. աշխարհին Աղուանից»: Այսպէս խորագրուած է 1289ին Յովհաննավանք զբուած ձեռագիրը, որ արտագրութեան մըն է հնագոյն օրինակէ մը: Նոյնպէս ունին նաև Բ. Խումբի ձեռագիրները:

ինչպէս կը տեսնուի վերագոյն (§ 3) յառաջ բերուած ձեռագիրներու բովանդակութեան բաժանումներէն:

Այս խորագիրը «Պատմութեան Աղուանից» երկուս պահպանած է Ստեփանոս Օրբելեան իր Պատմութեան մէջ. «Թէ զլիսյն եւ զերկայնն կամ իս լսել՝ ընթերցիր զՌւխտանէսն եւ զԱղվանից Պատմութեանն եւ ի Գիրք Թղթոցն» (էջ 106): Թուղթն Սողոմոնի Մաքենոցաց առաջնորդի «կարգեալ է Աղուանից Պատմութեան ի միջին հատորն» (էջ 99—100. հմմտ. նաև 279):

Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոս առ Հեթում գրած Թուղթին մէջ կը յիշէ «Աղուանից պատմիչն... եւ զԱղուանից պատմիչն գտել է (Յսայի Նշեցի) յերկու տեղ յԱրեւելք» (Կղեմէս Գալանոս, Միարանութիւն... Ա., էջ 414). ուստի առանց պատմիչի անունին: Նոյն շրջանին (1305ին) օրինակուած է Վրեճնայի Թ. 324 ձեռագիրը, որ կը բովանդակէ ի մէջ այլոց հատուած մը «Աղուանից Պատմութեանն. պատմութիւն վասն Մահմետի» (Թղ. 157ա. հմմտ. Տաշեան, Յուցակ, էջ 770):

Այս տեսակէտէ ուշագրութեան արժանի է մասնաւորապէս Միսիթար Անեցոյ վկայութիւնը, որ կը զբէր իր պատմագիրքը կա՛մ ԺԲ. զարու վերջին եւ կա՛մ ԺԳ. զարու առաջին տասնեակին: Սա թուելով իրմէ յառաջ ծագկած պատմագիրները կը յիշէ. «Եղիշէ, Շապուհ, Եւսերիոս որ Հերակլին է. եւ Պատմութիւն Աղուանից. եւ Ղեւոնդ երկցոյն. տէր Յովհաննէս» եւ այլն (էջ 15): Ինչպէս բացայայտ կը տեսնուի, Միսիթարի անձանօթ մնացած է «Աղուանից Պատմութեան» հեղինակը. իսկ անոր զբուածն տարին համարած է Սերիոսէն (660) եւ Ղեւոնդ երէցէն (790) եւ Շապուհէն (885) Լաքը եւ Յովհ. Գրասխանակերտցիէն (930) յառաջ:

Միսիթար Գոշ, որուն կ'ընծայուի «Շար կաթողիկոսացն Աղուանից», սկսեալ Ժ. զարու երկրորդ կէսէն, կը զբէր. «Համարեցաք եւ զայս եւս հարկաւոր լինել, զի զՇար կարգի հայրապետացն զիցուք զԱղուանից. այժմ ունին՝ յարմարեցուք. մի՛ ըստ այդմ զբեցուք պատճառի. երկրորդ՝ զի թէ ոք յօժարեցի գրել պատմութիւն գինի գրեցեալուն Պատմութեանն Մովսէսի Գալստրա-նեցոյն, որ գրովանդակ պատմէ գուման Աղուանից, զիւրին լիցի յայսմանէ զՇար

հայրապետացն առնուլ: Զի ոչ զամենեցուն անուն ի նորայն գտցէ Պատմութեան, բայց զայնոցիկ, զորոց զբեաց: Զի յայն ժամանակէ մինչև ցայժմ ոչ ոք զբեաց. եւ թէ պատահի ոք < որ զբիցէ > յոյժ կարեւոր է» (Հայապատում, Բ., էջ 384):

Առաջին անգամ այս տեղ կը հանդիպինք Աղուանից Պատմութեան հեղինակին՝ Մովսէս Գալստրաւանցի յորջորջումին: Այս աւանդութեան ծանօթ եղած է նաև Վանահան վարդապետ, աշակերտն Միսիթար Գոշի, կա՛մ այս Շար հայրապետաց զբուածնէն եւ կա՛մ Միսիթարի բերանացի աւանդութեանն ուսած: Վանական «իւր պատմական համառօտ գիտելաց մէջ հարցնէ թէ ո՞վ է Աղուանից պատմագիր. եւ պատասխանէ. Մովսէս, եւ գեղջն (անունն) Գալստրէն» (Ալիշան, Հայապատում, Ա., էջ 274):

Բայց եւ այնպէս Վանականի աշակերտը Կիրակոս Գանձակեցի, որուն անձանօթ մնացած է Միսիթար Գոշի ընծայուած Շարն կացած է Միսիթար Գոշի ընծայուածն «Մովսէս» անունը, բայց անոր ծննդավայրը կը համարի Կաղանկատուքը, ասկէ կը յորջորջէ «Կաղանկատուցի» (Ձեռագիրք՝ Կաղանկատուցի): Կիրակոս հայ պատմագիրներու թուին մէջ կը յիշէ. «տէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Հայոց. եւ Մովսէս Կաղանկատուցի (Ձեռ. Կաղանկատուցի). եւ Ռւխտանէս Եպիսկոպոս...» (էջ 3, տպ. Վենետ.): Իսկ էջ 98 կը զբէր. «Այս սուրբն Շուփհաղիչը Եկաց Եպիսկոպոս. բայց վասն առնս այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկամութիւն զոյ մեզ. զի որ զբեաց զՊատմութեանն Աղուանից՝ զայս անուն կարգէ յաւուրս Վաչագանից՝ զայս անուն կարգէ յաւուրս Վաչագանից՝ զարմանալի է անուայ բարեպաշտի լեալ»: Զարմանալի է անուայ շուրջ «զի որ զբեաց զՊատմութեանն Աղուանից» ասութիւնը, փոխանակ զբելու «զի Մովսէս Կաղանկատուցի, որ զՊատմութեանն Աղուանից զբեաց...»: Կիրակոս Աղուանից կաթողիկոսներու յաջորդութեան համար աղբիւր ունեցած է Աղուանից Պատմութիւնը, որ կը հասնէր մինչև «Մովսէս ամս Զ.՝ որ կը համարուի մինչև փոխառուսայ վանաց», յառաջնորդութեանն փոխառուսայ վանաց, ինչպէս ունին նաև մեզի ծանօթ հնագոյն ձեռագիրները:

Կիրակոսի եւ Միսիթար Անեցոյ ազդեցութեանց տակն է Միսիթար Այրիվանցի,

որ հայ պատմիչներու ցանկը տալով «Պատմագիրք» բաժնին մէջ, կը թուէ. «Եւսերի (= Սերիոս) որ ի Հերակլին. Մովսէս Աղուանից. Ղեւոնդ երէց. Ռւխտանէս...» (էջ 37): Իսկ ժամանակագրութեան մէջ կը զբէր ճշգրտագոյնս յամն ՆԼ. (981). «Աստ Աղուանից պատմագիրն Մովսէս Կաղանկատուցի եւ Գրիգոր Նարեկացի եւ Ռւխտանէս պատմագիր (էջ 71): Միսիթար նման Կիրակոսի եւ Աղուանից Պատմագիրն՝ կաթողիկոսներու ցանկը կ'աւարտէ այսպէս. «տէր Մովսէս Զ.: Այսչափս գտեալ է յօրինակաց. ՈՅ ԵՆ ՍՈՔ» (էջ 24):

Ռւստի ինչպէս Կիրակոս, նոյնպէս Միսիթար Այրիվանցի անձանօթ մնացած են «Շար կաթողիկոսացի»ին:

Մինչ Միսիթար Գոշի Կաթողիկոսաց Շարը անմատչելի մնացած է յաջորդ սերունդին, ամէնուն ձեռքի տակ գտնուած է Կիրակոս Գանձակեցոյ Պատմագիրքը: Ասկէ զիտէ Վարդան Բագրիշեցի իր Պատմագիրներու Յանկին մէջ. «Մովսէս Կաղանկատուցի (Զ. Կօղան Կտուցի) որ է երեք հատար Աղուանից պատմութիւն»:

Յսայի Աղուանից կաթողիկոս (1702—1728) հին Պատմագիրներէն կը յիշէ. «Յովհաննէս կաթողիկոս Հայոց. եւ Մովսէս Աղուանից պատմագիր Կաղանկատուցի. Ռւխտանէս Եպ. Ռւրհայի⁸...»:

Ղազար Զահկեցի. «տէր Յովհաննէս կաթողիկոս. Մովսէս Կաղանկատուցի Աղուանից պատմագիր. Ռւխտանէս Եպ. Ռւրհայի⁹». իսկ Սաչատուր Զուլպայեցի¹⁰ կը հայեցի⁹. իսկ Սաչատուր Զուլպայեցի¹⁰ կը զբէր պարզապէս. «Մովսէս որ զՊատմութիւն Աղուանից գրէ, ի յերրորդ հատուածն եւ ի յառաջին պրակն զբէր թէ...» (կոչում մը Գ. 1էն):

7. Քննադատութեան առջև: Հ. Մ. Զամչեան, երբ կը զբէր իր Պատմութիւնը (1784), կը յիշէր միայն «Մովսէս Կաղանկատուցի՝ Աղուանից պատմիչ» աւելցնելով տուածը՝ Աղուանից պատմիչ» (Ա., էջ 18). նոյնը «գոր չունիմք առ մեզ» (Ա., էջ 1046. «Եթէ հնար լիցի կ'երկրորդէր Բ., էջ 1046. «Եթէ հնար լիցի ի ձեռս բերել զՄովսէս Կաղանկատուցի

1590-63

7 Ալիշան, Բագրիշե Գորոցը, էջ 296 (= Հանդ. Ամս. 1952, էջ 54):
8 Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ 1868, էջ Թ:
9 Գրասխան ցանկալի, Կ. Պոլիս 1735, էջ 646:
10 Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ 1905, էջ 51:

վԱղուանից պատմիչ, մարթ է ի նմանէ ստուգադոյն ինչ գտանել» զԱղուանից թագաւորաց: Իր յաղբերն այս կէտի մէջ Կիրակոս Գանձակեցիին է, ինչպէս կ'իմացուի իր արտայայտութենէն. «Իսկ Կիրակոս Գանձակեցի առեալ ինչ ինչ ի Կաղկանտուացւոյն գրէ...» (անդ): Աւելի բախտաւոր չէ եղած Գեր. Ս. Սոմալեան, որ իր Quadrois մէջ կը գրէր 1829ին. «Այս (Է.) դարուն վերջերը կ'երեւայ — ինչպէս կ'ըսեն շատերը — Մովսէս Կաղկանտուեցի, որ դրի առած է Հայոց դրացի Աղուաններու պատմութիւնը: Այս աշխատութենէն քանի մը հատակոտորներ միայն ունինք. բայց հաւաստի գիտենք, թէ կը գտնուի անկէ ամբողջական օրինակ մը Հայաստան. գրուած, ինչպէս կ'երեւայ, վաճառու լինելով եւ բարձր ոճով» (էջ 44, նոյնը Neumann, Versuch, 1836, էջ 103—104):

1836 տարւոյն կը յաջողի Վենետիկի Միսիթարեանց ձեռք բերել, «ի սկզբան անդ տպագրութեան» նոր Հայկազնեան Բառագրքի, Մ. Կաղանկատուացւոյ Պատմութեան ձեռագիր մը, գրուած նոտրագիր «խառնակ եւ սխալ գրչութեամբ»: Նոյն Բառագրքի նախադրուներ մէջ Հ. Մ. Աւգերեան այս անգամ կը գրէր. «Մովսիսի Կաղկանտուացւոյ, կամ լաւ եւս՝ Կաղանկատուացւոյ՝ Պատմութիւն Աղուանից Հայկազանց մինչև ի Ժ. դար՝ միջակ ոճով» (էջ 13):

Երկու տարի ետքը հայերէնագէտ ուղեւորը E. Boré էջմիածին կը հասնի (1838), ուր ժամանակ մը կը զեզերի ծանօթանալու համար արժէքաւոր ձեռագիրներու: Յովհ. Ես. Շահաթուռեան ցոյց կու տայ իրեն 1289ին գրուած մեծագիր ձեռագիր մը, որ կը պարունակէր Աղուանից Պատմութիւնը. «Un auteur du VIIe siècle, Moïse Glangdouni ou Galgandouni, avait pris à tâche d'écrire l'histoire de ce royaume (des Aghovans)». Կը փութայ օրինակ մը հանել տալ Պարիսի Ա. Կաղանկատուացի համար (Eugène Boré, Correspondance et mémoires d'un voyageur en Orient, t. II, Paris, 1940, p. 51—52): Վերադարձին տուաւ անգրագոյն տեղեկութիւններ գրուածքի մասին եւ քաղուածքներ իր յօդուածին մէջ Histoire des Aghovans par Moïse Gaikantouni (1846—1848), ուր պատմագրին ժամանակը փոխադրեց է. դարէն Բ. դար, համարելով Կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը (Գ. 24) յաւելուած գրչագիրներու:

Այս թուականէն ետքը ուշադրութիւն դարձուեցաւ Աղուանից Պատմութեան, հրատարակի վրայ երեւցան բազմաթիւ նոր օրինակութիւններ: Անկէ օրինակ մ'ալ ձեռք անցուց M. Brosset, որ 1851ին նկատելով հոն «Ռուզիկ» աղբին, այն է Ռուսներու արշաւանքը Պարտաւի վրայ (Գ. 22), որուն տարին ճշգրտեց Ն. Կունիկ 944 (տե՛ս վերը § 5) համարեցաւ, թէ Պատմութեան գրութեան ժամանակը, ըստ Սոմալեանի «է.» դար, պէտք է մէկ քանի դար յառաջ մղել, այն է Ժ. դար (Addissions..., էջ 468, 494): Բայց եւ այնպէս Կ. Վ. Շահնագարեան 1860ին, իր հրատարակութեան Յառաջարանին մէջ, յառաջ բերելով Պատմութենէն տեղիքներ (Ա. 18, Բ. 14, 28, 32) կը գրէ. «Հետագոտեալ իմ խնամօք ի գիրս իւր՝ գտի հաւաստի ցոյցս, ըստ որոց մարթ է, անտարակուսարար, համարել զնա կեցեալ ի սկզբան է. դարուն առ Վիրոյի կաթողիկոսաւ... եւ առ Ջեւանշիր իշխանաւ» (Ա., էջ 82—83): Իսկ «է. դարէ եւ այսր անանուն գրիչ ոմն շարունակեալ է զգործն Կաղանկատուացւոյն եւ հասուցեալ ի դարն տասներորդ» (էջ 85): Իր այս «անտարակուսարար» եզրակացութեան համար յառաջ կը բերէ տեղիքներս. «ի գլ. 18 Ա. գրոց, ի պատմելն Կաղանկոյն մատնահատութեան, զոր երարձ արքայն Վաչագան, յաւելու «զոր բերեալ իսկ տեսաք բազումք»: Ի պատմելն զհանդիպումն Վիրոյի արքայորդւոյն Խաղբաց, առ Բ. 14. «անդ տեսաք զբազմոցս նոցա... եւ զընծայ ողջունին որ բարձեալ ի վերայ բազկաց մերոց»: Եւ ի գլ. 28 նոյն գրոց ի ճառելն զհանդերձանաց պալատան Ջեւանշիր իշխանին, այսպէս գրէ. «յայնժամ լինէր անդ համաշխարհական ժողով... եւ տեսանէաք անդ... տեսանէաք զթագաւորական հաւն...»: Դարձեալ ի գլ. 32, որ յաղագս գիւտի Մեսրոբեան Խաչին, «զոր ոչ (միայն) մեք, այլ աշխարհ ամենայն եղեն տեսողք»: Եւ զի փառաւոր իշխանն Ջեւանշիր եկաց ի կէտն է. դարուն, զՄովսէս եւս համարելի է ժամանակակից նմին եւ տողեալ զպատմական գիրս իւր» (էջ 82—83), ծնած Կաղանկատուաց գիւղը, համաձայն Բ. 11 գլխոյն:

Շահնագարեանի կարծեկից է Չարբանալեան. ան գիտէ թէ «ոմանք ճշմարտապէս այս է. դարուն կը ցուցնեն» Աղուանից պատմագրին ժամանակը, «եւ ոմանք Ժ. դարուն, ինչու որ իր անուամբ (անուան) ըն-

ծայուած գրոց պատմութիւնն՝ ինչուան Ժ. դարուն վերջերը կը հասնի. յորմէ նաեւ հիմախուան բանասիրաց ոմանք ալ Ժ. դարու հեղինակ կը սեպեն զսա». «մենք աներկբայ ենք որ բուն Աղուանից պատմիչն Մովսէս էր ի Կաղանկատուք գեղէ... եւ է. դարուն մէջ մեռած է, հաւանօրէն եւ ծնած...: Իսկ իր պատմութիւնը դադարեցուցած է 683—685 թուականին միջոց. ինչպէս կը յայտնուի պատմածէն եւ ոճէն եւ գրոց բաժանմունքէն, որ երեք գիրք են. երկուքն մեծաւ մասամբ իրենն է հարագատ. երրորդն... ուրիշի գրած է, որ եւ իրեն համանուն ըլլալով՝ նոյն մէկ անձն կարծուած է: Այդ համանունն է Մովսէս Դասխուրանեցի» (Չարբ., էջ 442, 453): Չարբանալեան Ալիշանի աղբեցութեան տակ է:

Հ. Ղ. Ալիշան, Կիր. Գանձակեցի, էջ 4, ծան. 1 կը ծանօթագրէր 1865ին. «Մ. Կաղանկատուացի... հաւանօրէն յէ. դարու եկաց: Բայց զՊատմութիւն Աղուանից շարակարգեցին այլը յետ նորա»: Իսկ 1897ին կ'արտայայտուի այսպէս. «Այլ եւ այլ գրչաց յիշատակը կան յԱղուանից պատմութեան մանաւանդ յի. գիրս, զորս հաւաքեր է Մովսէս ի Ժ. դարու, եւ անոնցմէ վերջի դարուց գրողաց յիշատակներէն այլ քաղելով՝ Ա. եւ Գ. գրոց մեծ մասն ինքն է գաղափարեր կամ գրեր, եւ ձեւացուցեր է Աղուանից պատմութիւնը. իր յիշած իշխանաց եւ կաթողիկոսաց շարքն այլ՝ անտարակոյս հաստատեն զԱյրիվանեցւոյն ցուցած ժամանակը, 980ի եւ 1000ի միջոց»: Ապա նկատի առնելով Ուխտանէսի տեղիքը՝ «ի պատմագրաց Աղուանից» (Բ. 65), կը խորհրդածէ. «Եթէ այլեւայլ հին մատենագիրք եղած են այդ պատմութեանն, կարելի՞ է իրրեւ գլխաւոր պատմիչ անուանել, կամ զոնէ երկուք, զԿաղանկատուացին՝ որ իր անունը չի յիշեր, եւ զՄովսէս՝ որ իր մականունը չի յիշեր»: «Եթէ ընդունինք, թէ Աղուանից Պատմութեան հին յիշատակագիրն կամ մեծամասն գրողն է Կաղանկատուացի մի, զուցէ յետին հաւաքողի նման Մովսէս անուամբ (եւ զուցէ ոչ). որով երկուքին անուանքն եւ գործքն այլ իրարու խառնուին եւ չփոթուին եւ չփոթեն այդ պատմութիւնը յիշողները»: Հ. Ալիշան կը յիշէ, առանց աղբիւրը ցոյց տալու, թէ Հասան Ջալալեան յառաջ բերած է Աղուանից Պատմութեան գլխաւորութեանց ցանկը, ուր չորս անգամ գրուած է թէ

պատմագիրը իր աշխատութիւնը գրած է Հայոց «ՀԴ» թուին. ուստի 625ին. «բայց քանի մի տարի այլ կըրնայ աւելցուիլ վրան» կը յարէ Ալիշան, որ կը միտի Կաղանկատուացւոյն ժամանակը ցոյց տալ է. դարու կէսին եւ Դասխուրանեցւոյն՝ Ժ. դար (Բազմամէս 1897 եւ Հայապատմ. տես § 5): Բարխուդարեան իւրացուցած է այս տեսութիւնը: Կը զարմանամ որ ոչ Ալիշան եւ ոչ իր նախորդները չեն անդրադարձած, որ Կիրակոս Գանձակեցւոյ «Կաղանկատուացին» ստեղծուած է լուր Աղուանից Պատմութեան Բ. 11 գլխի «յորմէ եւ ես» տեղիքին թիւրիմացութենէն:

Աղուանից Պատմութեան լուրջ ուսումնասիրութիւն մը նուիրեց առաջին անգամ Բ. Պատկանեան իր ուսերէն թարգմանութեան Յառաջարանին մէջ 1861ին, որ գրեթէ անտեսուած է, գոնէ շատերէն:

Կ'ամփոփեմ այս տեղ իր տեսութիւնը ժամանակի մասին. Մովսէս Կաղանկատուացի իր Պատմութեան մէջ յիշատակութիւն չ'ըներ իր անձի մասին. չունի նաեւ գործին վերջը յիշատակարան: Այս լուրթիւնը տեղի տուած է նկատմամբ ժամանակի երկու կարծիքներու: Առաջինը նկատի առնելով, որ Պատմութիւնս կը շօշափէ այնպիսի դէպքեր, որոնք Ժ. դարու վերջերը կատարուած են, կը հետեւցնէ, թէ հեղինակը պէտք է նոյն դարուն ապրած ըլլայ: Իսկ երկրորդը յենելով Ա. եւ Բ. գրքերու մէջ նշմարուած ինչ ինչ ակնարկութիւններու վրայ, որոնք հեղինակը ժամանակակից կ'ենթադրեն, կը հաստատէ վճռականապէս, թէ պատմագիրը ապրած է է. դարուն: Բայց այդ ակնարկութիւնները, ի բացակայութեան այլ տուեալներու, ոչինչ կ'ապացուցանեն, որովհետեւ նման տեղիքներ կը տեսնուին նոյն գրքին նաեւ այնպիսի գլուխներու մէջ, որոնք անտարակոյս Ե. դարը կ'ենթադրեն. այսպէս Ա. 18 եւ 19 (Պատկանեան, էջ VII—VIII).

Սակայն ի նպաստ երկրորդ կարծեաց կարելի է նկատողութեան առնել երկու հանգամանք. նախ Ջուանշիրի, ինչպէս նաեւ Վիրոյ կաթողիկոսի պատմութեան հայոց Բ. 10—50 գլուխները, ուր հեղինակը ինչպէս ժամանակակից եւ ակնատես, նաեւ համակարիք կ'արտայայտուի: Երկրորդ կան Գ. գրքի մէջ տեղիքներ, որոնք կը հակասեն Ա. գրքին մէջ պատմուածներուն (էջ VIII—IX. համատ. էջ 276, ծան. 3 եւ 352—353):

Մենք պիտի համաձայնե՞նք, կ'ըսէ Պատկանեան, գետեղել հեղինակս է. դարու մատենագիրներու շարքին, եթէ հայ մատենագիրներէն որ եւ է մէկը վկայած ըլլար, թէ Աղուանից Պատմութիւնը գրուած է յերկուս գիրս. վասն զի Գ. գիրքը անվիճելիօրէն ժ. դարու արտագրութիւն է:

1897ին Հ. Աճառեան, անձանօթ Պատկանեանի քննութեան, միւսանդամ քննադատութեան և նիւթարկեց Շահնազարեանի տետրէան չորս հիմնաքարերը, ապացուցանելով, որ Աղուանից Պատմութեան հանուած այն տեղիքները ոչ թէ Պատմութեան հեղինակին կը հային, այլ անոր ազդիւրնըուն սեպհական են. ուստի «Մովսէս Կաղանկատուացի ապրած է ժ. դարուն. իրենն են Ա.—Գ. գրքերը. որովհետեւ Պատմութեան Գ. գիրքը կը հասնի մինչև 914. որինմ Մովսէս ալ այս թուականին մօտերը գրած պիտի ըլլայ. զնենք 920» (Բաղմալէպ 1897, էջ 371—374):

Նոյն տարւոյն, անկախ Աճառեանի և Ալիշանի քննութիւններէն, ուսումնասիրութեան առաւ Աղուանից Պատմութիւնը Յ. Մանանդեան իրբեւ քննաճառ: Իրեն ծանօթ էր Պատկանեանի ուսերէն թարգմանութիւնը: Նաև Մանանդեան նկատի առած է Շահնազարեանի չորս կէտերն և ցոյց տուած, թէ այն տեղիքներէն կարելի չէ ապացուցանել Մովսէսի գիպաց ակնատես ըլլալը, վասն զի անոնք հանուած են իր ազդիւրնէն, որոնք առանց իւրացումի պատմագրին կողմէ, ազդուած են անվիճելի Պատմութեան մէջ: Ժամանակը կը մատնանչ Մանանդեան «944էն, նոյն իսկ 980էն ետքը, հաւանօրէն 1000էն յառաջ» (Beiträge 8—18): Այս գրուածքին գրախօսող մը՝ Ս. Կ. կը հարցնէ. եթէ այսքան անագան ժամանակ մը գրուած է Պատմութիւնս, ի՞նչպէս կարող էր Անանիա Մովսէսի անկէ օգտուել 950ին (Արարատ, 1898, էջ 120):

8. Գնահատութիւն: Պատկանեան կը գրէ. «Մովսէս Կաղանկատուացոյ գիրքը թէև Պատմութիւն Աղուանից կը կոչուի, բայց այն աւելի աշխարհին քան ժողովուրդին պատմութիւնն է: Այն տեղ խօսք կ'ըլլայ առաւել մանրամասնութեամբ Պարսից, Հոնաց, Պաղարաց և Ռուչիկներու քան Աղուանիներու մասին: Իր տեղեկութիւնները Աղուանից մասին աւնուած են հայ պատմագիրներէ: Ան ապրած է ժ. դարուն վերջը. և

ինչպէս կ'երևայ չէր ստացած մասնաւոր կրթութիւն. էր վանական մը. Հայաստանի մէկ թշուառ դարուն. չունէր իր ժամանակակիցներէն աւելի ոչ ուսում եւ ոչ ալ լայնատեսութիւն: Ան ժողովեց բազմադան տեղեկութիւններ, որքան ձեռք ինկած էին, և դասաւորեց ինչպէս ձեռք բերած էր, առանց միա դնելու անոնց ներքին կապակցութեան և ժամանակագրական կարգին: Թէպէտ ինքը ժ. դարու հեղինակ է, բայց այն ազդիւրները, զորոնք գետեղած է Ա. և Բ. գրքերուն մէջ և կը պատկանին Ե. և Զ. դարերուն, չեն տուած իրենց ծանրակշուութիւնէ» (էջ XII—XIII): Այլուր կը գրէ.

«Առաջին երկու մասերը հիմնուած են մինչև է. դար դոյութիւն ունեցող յիշատակարանների վերայ. և այս պատճառով համարձակ կարելի է դասել նոցա Սասանեանց կործանման և Արարացոց դէպի Պարսկաստան առած առաջին արշաւանքների ժամանակակից ազդիւրների կարգում: Իսկ Գ. մասը պարունակում է իւր մէջ մինչև ժ. դար Աղուանից աշխարհում պատահած անցքերը» (Փորձ, 1880, Թ. 1, էջ 18):

Մանանդեան. Աղուանից Պատմութիւնը թէև բաժնուած է երեք գրքերու, բայց անտեսուած է հոն ծրագրային կարգ և նիւթերու բաժանում: Հեղինակը աշխատած է ներկայացնել Աղուանից պատմութիւնը իրեն մտտելի եղած ազդիւրներով, որոնք են պատմական գրուածքներ, թուղթեր և ուրիշ գրութիւններ, և նկատի առած է գլխաւորաբար եկեղեցական անցուղարձերը: Ա. գրքին ազդիւրները ծանօթ են մեզի. բայց Բ. գիրքը արժէքաւոր է այլուստ մեզի անձանօթ տեղեկութիւններով Պաղարներու և Հոներու մասին, որոնք պատմագիտներու համար կրնան շատ հետաքրքրական ըլլալ: Հեղինակը կը գնէ մեր առջև լսի անտաշ ատողներ, և յաճախ այնպիսիներ, որոնք որ եւ է աղերս չունին Աղուաններու պատմութեան հետ: Ան արտագրած է միայն ինչ որ գտած է, առանց իւրացնելու գանոնք քննական և կարգարանական ոգով: Ուստի կրնանք ըսել, թէ գրուածքս քաղուածոյքի նկարագիրն ունի: Անոր գործածած ազդիւրները կարող ենք մատնանչել. և եթէ չյաջողինք իսկ ցոյց տալ ինչ ինչ հատուածներու ազդիւրը, պէտք չէ կարծել, թէ անոնք Մովսէսի սեպհական ստատուածքներն ըլլան: Զանազան ժամանակներէ և հեղինակներէ

յառաջապայած գրուածքի մը ոճի և լեզուի մասին չի կրնար խօսք ըլլալ (Beiträge 7—8):

Անուտեան. «Կաղանկատուացին խառնակ պատմութիւն մըն է լի կրօնական առասպելներով, Պաշի և սուրբ Նշխարներու անվերջ գիւտերով. երբեմն գէպքերն անկարգ, պակաս, խառնակ. գլխաւոր արժէքը յիշատակութիւնն է քանի մօտ պաշտօնական թուղթերուն և Գաւթակի Ողբին» (Բաղմալէպ, 374):

Ալիշան. «Մեր ազգային պատմութեանց հիներէն և նշանաւորներէն մէկն է Աղուանից Պատմութիւն կրօնածն, և կրնայ եւս շատ նշանաւոր ըսուել՝ այդ մեր դրացի և սակաւածանօթ ազգին միակ յատուկ պատմութիւնն ըլլալով, և անկէ աւելի հետաքննելի՝ տեղեկութեամբքն, անոր սահմաններէն և լերանց պահակէն (ճորայ կամ Գարրանդայ) այնդին՝ հիւսիսային ազգաց վրայօք, որոց գլխաւորն են Հոնք» (Բաղմալէպ, 1897, էջ 575):

Զաւրինեան. Կաղանկատուացոյ «Պատմութիւնը կարող է միայն այս կամ այն հում նիւթը մատակարարել, որ սակայն պէտք է ստուգել այլ ազդիւրներով» (էջ 136):

Վերջին անգամ պարագեցաւ այս հարցով Ն. Աղոնց. իր եզրակացութիւնն է. «Մովսէս Կաղանկատուացին կազմել է իր Պատմութիւնը գրեթէ նոյն ժամանակ ինչ Յովհաննէս կաթողիկոս և Թովմաս Արծրունի, ժ. դարի առաջին կէսին... Կաղանկատուացու երեք գրքերը կազմում են մի գործ և պատկանում են մի հեղինակի, որի գլխաւոր ջանքն է եղել հաւաքել ցան և ցրիւ նիւթերը անցեալից հասած. իր գրչին է պատկանում թերեւս Գ. գրքի 19 գլխից սկսած մինչև վերջը» (Անահիտ, 1938, էջ 68):

9. Վերաբնութիւն Աղուանից Պատմութեան: Զեռագիրները: Տեսանք վերագոյն, թէ մեզի ծանօթ բոլոր ձեռագիրները մէկ գաղափար-օրինակէ ծագած են, որուն ներկայացուցիչն է էջմ. 1531, գրուած 1289ին: Այս ձեռագիրը թերութիւններ կը ներկայացնէր, մասամբ թուղթերու անկումով և մասամբ նպատակաւոր աղճատումներու հետեւութեամբ: Այս թերութիւնները բարեբախտաբար կը լրացնեն Բ. խումբի ձեռագիրները, որոնք ծագած են կամ այս հնագոյն ձեռագրէն և կամ անոր գաղափար-օրինա-

կէն: Երկու խումբերն ալ կ'աւարտին Մովսէս կաթողիկոսով, նկատի չառնելով այն ձեռագիրները, որոնք ուրիշ ազդիւրէ շարունակած են Կաթողիկոսներու շարքը և կամ յաւելուածաբար կցած են Աղուանից պատմութեան այլ պատմական հատուածներ: Այս ծաւալի մէջ տեսած է Պատմութիւնս Միւթար Գոշ, և իրմէ ետքը Կիրակոս Գանձակեցի և Միւթար Այրիվանեցի: Ոչ այսպէս սակայն Անանիա Մովսէսի 950ին, որուն օրինակը գրուած այս թուականէն յառաջ, թէրովանդակութեամբ այլազգ էր և թէ ժամանակի աւելի ամփոփ միջոց կ'ենթադրէր:

Այժմեան բոլոր օրինակները յառաջագոյցած են ձեռագրէ մը, որ վաղ ժամանակ յառաջ կրած էր թղթերու ետեւառաջութիւն, թերեւս նաև թուղթերու անկում: Այս ետեւառաջութիւնները կը տեսնուին Վերջ կաթողիկոսի Պատմութեան մէջ, որոնց պիտի անդրադառնանք յետոյ ի մերձուստ: Թէ այս փոփոխութիւնները ե՞րբ կատարուած են, դժուար է ճշգրիտ մատնացոյց ընել ժամանակը. բայց, յամենայն դէպս, Աղուանից Պատմութեան խմբագրութեանէն յառաջ:

Խմբագրութիւն: Աղուանից Պատմութիւնը, զոր ունինք այսօր, կը ներկայանայ խմբագրուած ձևի մէջ: Խմբագիրը Աղուանից Պատմութեան հայոց մանր և ընդարձակ ատաղձները, զորոնք գտած է հաւաքածոյքի մը մէջ, ուղած է նոր դասաւորութեամբ և նորնիւթերու յաւելումով «Աղուանից Պատմութեան» վերածել, նմանութեամբ Մովսէս Պրեկնացոյ Հայոց Պատմութեան: Բայց առ այս պակաս է իրեն ոչ միայն պատմական հմտութիւնը, այլ և պատմագրելու արուեստը. իր կարգին նաև պատմական ազդիւրները: Ան ունի իրեն ազդիւր Մովսէս Գերգոզհայրը, արդէն իր Պատմութեան առաջին Գիրքին մէջ. շատ հաւանօրէն նաև Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմագիրքը. ուստի խմբագրութիւնը Թ. դարէն ոչ յառաջ կատարուած է. հաւանօրէն 950էն ետքը:

Վերնագիրը: Պատմութեան վերնագիրը ձեռագիրներու Ա. և Բ. խումբերը գրեթէ միօրինակ ունին «Պատմութիւն Աղուանից», նաև «Պատմութիւն Արեւելեացս Աղուանից նահանգիս»: Արդէն 950ին լսած էր Անանիա Մովսէսի կաթողիկոսը «Աղուանից Պատմութեան» գոյութիւնը Աղուաններու քով, բայց

երբ ուզեց աչքէ անցնել գայն, զլացան Աղուանները տրամադրել անկէ օրինակ մը կաթողիկոսին: Կը տեսնուի ասկէ, թէ ան հազուադէպ էր տակաւին, եւ կը պահուէր ընդ գրուանաւ:

Բաժանմունքը: Էջմիածնի Թ. 1531 ունի հետեւեալ բաժանումները.

Ա. հատուած, ԳԼ. Լ.:

Բ. պատմութիւն արեւելիցս Աղուանից նահանգիս:

Բ. (= Գ.) հատուած Պատմութեան Աղուանից:

Երկրորդ խումբի ձեռագիրները ճոխացած են իւրաքանչիւր հատուածի կամ գլխի գլուխներու ցանկերով: Ա. հատուածի վերջաւորութեան կը կարգանք. «Կատարեցան գիրք առաջին պատմութեանցս Աղուանից»: Բ. հատուածի վերջը կ'ըսուի. «Կատարեցան շարած երկրորդ միջակ Պատմութեան Աղուանից»: Կը յաջորդէ. «Երրորդ ցանկը Պատմութեան Աղուանից»:

Բ. խումբի այս շեղումները Ա. խումբէն շատ կամայական կ'երեւան: Բայց ուշագրաւ է «Շարած Բ. միջակ Պատմութեան Աղուանից», այսինքն ըստ Փաւստոսի «միջին». որով Գ. կ'ըլլայ ժամանակակից պատմութիւնը: Աւելի հարազատ պէտք է համարել «հատուած»ներու բաժանումը, որ կը համապատասխանէ Մ. Սորենացոյ «հատուած»ին (Գ. 2. «հատուած Գ. աւարտարանութիւն մերոց հայրենաց»): «հատուած» համագոր է «հատոր» բառին:

Իւրաքանչիւր հատուած ստորաբաժանուած է գլուխներու յատուկ խոստարանութիւններով: Ասոնք խմբագրէն են:

Գրուածքիս կը պահին նախարան եւ վերջարան, ուր սովորաբար տեղեկութիւն կու տայ հեղինակը, թէ իր անձին եւ թէ շարժառիթին մասին, որով ձեռնարկած է գործիս: Մեզի անձանօթ կը մնան հեղինակին անունը, որպիսութիւնն եւ ծննդավայրը:

Հեղինակը: Գրութիւն մը, որ գոյութիւն ունի, պէտք է ունեցած ըլլայ իր մատենագիրին ալ: Եւ եթէ հեղինակը լրած է իր անունը, անոր յիշատակը աւանդութիւնը կարող էր պահպանած ըլլալ իր ծոցը: Արդեամբք ալ ԺԲ. դարու վերջերէն սկսած Աղուանից պատմութեան պատմագիրը կը յորջորջուի Մովսէս. այս շրջանէն է «Շարն հայրապետաց», որ կը յիշէ անոր մականունն ըստ ծննդավայրին՝ «Մովսէս Դասխուրանեցի»:

նոյնը կը հաստատէ Վանական վարդապետ († 1251). «Աղուանց պատմագիր՝ Մովսէս եւ գեղջն (անուն) Դասխորէն»: Գիւղին «Դասխորէն» անունը կը պահանջէր տեղանունական ստորագրելի Դասխորինցի: Եւ որովհետեւ «Դասխուրանեցի» ընթերցուածը աւելի չին է, հարկ է գիւղանունը ենթադրել Դասխուրան. ոչ առաջին եւ ոչ երկրորդ գրչութեամբ ծանօթ է տեղս այլուստ:

Ի՞նչ աղբիւրէ գիտեն Մխիթար եւ Վանական պատմագիրն անունն եւ մականունը: Հաւանօրէն գրաւոր կամ անգիր աւանդութեան: Մխիթար, որ շարունակած է Աղուանից կաթողիկոսներու շարը Պատմութեան դադրած կէտէն սկսեալ, ցոյց կու տայ Աղուանից քաղաքական եւ եկեղեցական իրաց հմտութիւն, որ գրաւոր աղբիւր կ'ենթադրէ: Աւելի ուշ Կիրակոս Գանձակեցի, որ Վանականի աշակերտներէն էր, կ'անդիտանայ պատմագիրն Դասխուրանցի յորջորջումը, ինչպէս նաեւ Մխիթարի գրուածքը, եւ Մովսէսը կը ներկայացնէ «Կաղանկատուացի»: Գոր կ'իւրացնէ Մխիթար Այրիվանցի «Կաղանկատուացի» ընթերցուածով: Կիրակոսի ազդեցութեան տակ գտնուած է Ղունկիանոս զպիր, որ 1761ին Աղուանից Պատմութեան իր օրինակութեան Յիշատակարանին մէջ երեք անգամ շեշտած է. «շարագրեցաւ ի Մօսիսէ գերիմաստ վարդապետէ Կաղանկատուացոյ, ի վաղնջուց ժամանակաց», «գոր շարագրեալ է քաջ գիտնական եւ գերիմաստ վարդապետն Մովսէս Կաղանկատուացի» եւ «արարեալ է Մովսէս վարդապետն գիտնական եւ Կաղանկատուացի»: Նոյնը կրկնած է Շահխաթունեաց 1829ին իր արտագրութեան ճակատը փոքրիկ բարեփոխութեամբ. «Պատմութիւն Աղուանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացոյ ի նոյն ազգէ եւ յաշխարհէ» (տե՛ս վերը): ասկէ առնուած է ԺԹ. դարուն կրկին տպագրութիւններու ճակատը:

Ուսկի՞ց ուսած է Կիրակոս Գանձակեցի, որ կը գրէր իր Պատմութիւնը ԺԳ. դարու երկրորդ կէսին, թէ Կաղանկատուացի էր Մովսէս, յորջորջում մը, որ անձանօթ էր մինչ այն. մինչեւ իսկ իրեն, երբ կը շարագրէր Աղուանից կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը. վասն զի կը գրէր. «սպա սուրբն Շուփհազիւոյ եկաց եպիսկոպոս. բայց վասն առնս այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն գոյ մեզ. զի որ գրեաց զՊատմութիւնն Աղուանից՝ զայս անուն կարգէ յառուրս Վա-

չագանայ բարեպաշտի լեալ» (էջ 98): Տեղն էր պատմագիրը իր անունով յիշելու, բայց լրած է: Այս լուրեան համար պատճառ մ'ըլլալու է: Ինձի կ'երեւայ, թէ Մովսէս պատմագիր Կաղանկատուացի ըլլալը հետեւցուցած է բանասիրորէն: Ան կարգացած է Աղուանից Պատմութեան Բ. 11 գլուխը, ուր կ'ըսուի, թէ Պարտաւի բնակիչները Սազարներու առջեւ փախուստի դիմեցին. թշնամին հետապնդեց զանոնք. անոնց մէկ մասին հասան «առ ստորտով լերինն՝ որ է յանդիման գեղջն մեծի կաղանկատուաց, որ ի նմին յՈւտի գաւառի՝ յորմէ եւ ես» (էջ 107 էմին): Շատ բնական էր պատմագիրն այս տողերէն հետեւեցնել, թէ ան Կաղանկատուացի գիւղէն էր ծննդեամբ: Բայց միտ չէ դրած, որ այս գլուխի պատմիչն էր Վերոյ կաթողիկոս, ուստի եւ խօսքը անոր մասին իմանալու էր: Չարմանալի է, որ նախորդ քննիչները, Պատկանեան, Աճառեան եւ Մանանդեան, որոնք մերժած էին այս, նախորդ եւ հետեւորդ գլուխներու մէջ եզակի եւ յոյնակի առաջին դէմքով պարբերութիւնները Մովսէսին մերձեցնել, այս կէտին մէջ տեղիքս Մովսէսի մասին ըսուած ընդունած են. Մանանդեան նոյն իսկ կը պնդէ, թէ «յորմէ եւ ես» կը յարարեթ Ուտի գաւառը եւ ոչ Կաղանկատուաց գիւղը:

Գիւղիս անունը չորս անգամ յիշուած է Աղուանից Պատմութեան մէջ.

էջ 103. A Կաղանկատուաց.

էջ 107. A Կողմանկայտուաց. D Կաղանկատուաց.

էջ 227. A Կաղանկատուաց (Հայապատում, Բ. 228. «Կաղանկուաց») վանք», յերուսազէմ):

էջ 244. A Կաղանկատուաց. D Կաղանկատուաց:

Շահնագարեան իր տպագրութեան մէջ չորս անգամ ալ ուղղագրած է «Կաղանկայտուաց» եւ ասկէ «Կաղանկայտուացի», որ ձեռագրական հիմ չունի: Կիրակոսի ընթերցուածը «Կաղանկատուացի» պէտք է ուղղել: Անմեկնելի է, թէ ի՞նչպէս E. Boré անունս տառադարձած է Galkantouni: Գիւղ-աւանիս տեղը ցոյց կու տայ Ս. Վ. Ջալալեան, ճանապարհորդութիւն, Բ., էջ 345, այսպէս. «Կաղանկու. է աւերակ մեծի գեղջ՝ յարեւմուտս հարաւոյ մայրաքաղաքին Բարդայ (իմացի Պարտուայ) ի ծայր հեղեղատի մեծի, որ իջանէ յարեւմտից եւ հատանելով

զբաշտն Կուր. արդ է ձմերանոց Տաճկաց բնակաց ի Մեծ Կունէս»: Իսկ Մ. Բարխուդարեան, Պատմութիւն Աղուանից, էջ 31. «Այժմ մի քանի տուն մահմետականներ են բնակում Կաղանկատ գիւղի աւերակում, որ գտնուում է Գիւղական աւերակ գիւղի եւ Մատաղիս շէն գիւղի միջեւ Թարթառ գետին ձախ կողմում Պատաւի կամրջի (Ղառը քեօր-փի) մօտ» (այլապէս Բագմալէպ, 1897, էջ 577):

Կը մնայ տակաւին ստուգել, թէ Մխիթար Գոյ եւ Կիրակոս Գանձակեցի ի՞նչ աղբիւրէ իմացան, թէ Աղուանից Պատմութեան հեղինակը «Մովսէս» կը կոչուի, երբ ինքն պատմագիրը թագցուցած է իր անձն ալ, անունն ալ: Կա՞ր աւանդութիւն մը, որ շրջան ընէր բերնէ բերան: Չգիտենք: Բայց գիտենք որ Աղուանից Պատմութիւնը կ'աւարտի «տէր Մովսէս, ամս վեց, յառաջորդութեանէն փախուսոց վանաց» (Գ. 24, էջ 278): Ուստի սա Աղուանից վերջին կաթողիկոսն էր Պատմութեան ծիրին մէջ: Վերոյիշուալ պատմագիրներուն ձեռքը ա՛յս բնագիրը կը գտնուէր: ԺԲ.—ԺԳ. դարուն, երբ Պատմութեան ընթերցողները հետաքրքրուեցան, թէ ո՞վ է անոր անանուն հեղինակը, բնական կարգով պիտի ենթադրէին, թէ Աղուանից Պատմութեան պատմիչը Աղուանից կաթողիկոսներէն մէկը, այս պարագայիս մէջ՝ վերջին Մովսէս կաթողիկոսը պէտք է եղած ըլլայ:

Անշուշտ պատահական զուգարկալութիւն մը չէ, որ վերջին կաթողիկոսն եւ Պատմութեան հեղինակը «Մովսէս» կը կոչուին: Այս Մովսէս նախ եղած է Փարխոսի վանքին վանական, եւ սպա արժանացած է կաթողիկոսութեան աթոռի վրայ բազմել. ուստի վաստակաւոր մըն էր, շատերու մէջէն ընտրեալ մը: Իրրեւ այդպիսի կարող էր աշխատասիրել «Աղուանից Պատմութիւնը»:

Եւ եթէ այս Մովսէսը հարկէ մականունով մը զանազանէ համանուններէն, նախընտրելի է «Դասխուրանեցի» անունն, որ երկու հաւատարիմ վկաներու կնիքը կը կրէ:

Ժամանակը: Աղուանից Պատմութիւնը Ա.—Գ. հատուածներու մէջ կ'ենթադրէ մէկ խմբագիր, որ աշխատած է ձեռքի տակ գրտնուած հում առողմները դասաւորել, պակասները ըստ կարելոյն լրացնել տրամադրելի աղբիւրներէ եւ տալ ամբողջին պատմական երկասիրութեան մը, Աղուան ժողովուրդի պատմագիրքի մը կերպանք, Մննդա-

բանութեամբ, «Միջակ» պատմութեամբ եւ Աւարտարանութեամբ, ինչպէս յօրինուած էր Մովսէս Սորենացոյ Հայոց Պատմութիւնը: Թէ ամբողջի վրայ մէկ ձեռք դործած է, բաւական է նկատի առնել Գ. 23 գլուխը, ուր կը գրէ Սմբագիրը. «Չանուանաւ արքայիցն վերագոյն գրեցաք ի Քաջէն Վաչականայ մինչեւ ցճարեպաշտն Վաչական՝ տասն թագաւորք»: Այս գլուխին մէջ նկատի առնուած են Ա. 15 եւ Բ. 17 գլուխները: Այս իրողութեամբ երբ խմբագրին ժամանակը ստուգելու ուզենք, մեր ուշադրութիւնը պիտի դարձնենք երեք գիրքերու պատմական բովանդակութեան եւ անոր ժամանակագրական վերջին եզրին: Արդ Գ. գիրքի 23 գլուխը կ'աւարտի քաղաքական պատմութեամբ, յիշելով Յովհաննէս Սենեքերիմի թագաւոր պսակուելը, որ տեղի ունեցած է 1004/5ին: Յաջորդ գլուխը նուիրուած է Աղուանից կաթողիկոսներու յաջորդութեանց, վերջին կաթողիկոսն է Մովսէս, 1002—1008, Յովհ. Սենեքերիմի կենդանութեան:

Թէպէտ Անանիա Մոկացի 950ին ունէր իր ձեռքին տակ Աղուանից Պատմութիւնը, բայց, ինչպէս վերագոյն առիթ եղաւ ըսելու, չենք կրնար հաստատել թէ այն նոյն ծաւառն ունէր, ինչ որ հասած է մեզի: Կէտ մը, Աղուանից եկեղեցոյ միւսանգամ վերածանալու մը Հայոց կաթողիկոսի նախապատուութիւնը, զոր ներկայ խմբագրութիւնը (Ուխտանէսի հետ) Արրահամ կաթողիկոսի օրով տեղի ունեցած կը համարի, Անանիա գայն Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով գիտէ: Ուսկից կրնանք հետեւեցնել թէ Անանիա որեւէ բնագիր մ'ունէր իր առջեւ:

Բայց Ուխտանէս ինչպէս կ'երեւայ, կը ճանչնար ներկայ խմբագրութիւնը. սա ծննդեամբ հաւանօրէն Աղուանից աշխարհէն էր, գտնուած է իր հասուն տարիքի մէջ ալ այդ աշխարհը. տեղեակ էր անոր քաղաքներու եւ գիւղերու եւ ժողովուրդներու: Իր Պատմութեան մէջ, Ա. 68 կը գրէ. Տրդատ «իջեալ ի գաշտն Գարգարացոց ի սահմանս Աղուանից, յորում եւ [գ]միջակտուր գիսագացն (տպ. Բաղացն) արար թագաւորն [Մ. Սոր. Բ. 85]. զոր այժմ ոչ երբեք կոչի աշխարհն Բաղաց (տպ. Բաղաց), զոր կարծեմ փոխել անուանն. ո՛չ յիշի որպէս ձորացն ի Գարգարն. բայց է բլուր մի յաշխարհին Ուխտացոց՝ մերձ առ ստորոտով լեռինն՝ որ կոչի Արաթիւն, որ դեռ եւս կոչի

բլուրն այն Բարսղաբերդ» (էջ 96): Այսպէս նաեւ Բ. 64. «Մայր եկեղեցեացն (Աղուանից) Գիսու եկեղեցին այն առ ստորոտով Ամարասու, ի գաւառին որ կոչի Գորոգու, մերձ ի գաշտն Պարտաւ քաղաքի, որ կոչի Փայտակարան» (էջ 121): Ինչպէս հաւանական է, նաեւ Ծաթերու մկրտութիւնը, որուն պատմութիւնը գրած էր Գ. գրքի մէջ (այժմ անհետացած), կատարուած է յոյն որթողութեան Աղուանից աշխարհի սահմանի վրայ: Այս տեղիքները ցոյց կու տան, թէ Ուխտանէս թէ համակիր է Աղուանից եւ թէ ծանօթ անոնց Պատմութեան: Ան մինչ իր Պատմութեան Ա. գրքին մէջ, զոր գրած է Հոյաստանի սահմանին մէջ, բոլորովին անծանօթ կ'երեւայ «Աղուանից Պատմութեան», Բ. գրքին մէջ ընդարձակ յառաջընթացութիւններ կ'ընէ: Կրնանք սակէ հետեւեցնել թէ շատ ուշ ձեռք անցուցած է զայն: Ե՞րբ: Գիտար է ըսել. գիտենք միայն որ ան վախճանած ըլլալու է «ԺԱ. դարու սեամքին վրայ» (տես իմ Կիւրիոն կաթողիկոս, Վիեննա 1910, էջ 56), թերեւս իր հայրենի աշխարհին մէջ, ուստի կարող էր տեսած ըլլալ Աղուանից Պատմութիւնը իր նոր խմբագրութեան մէջ:

Սմբագիրը իր ազդեցութեամբ թուին մէջ ունէր նաեւ Մովսէս Սորենացոյ Պատմութիւնը, որմէ օգտուած է հին պատմութեան համար մինչեւ Ե. դարու կէսը: Հ. Վ. Հացունի այս իրողութիւնը շահագործել փորձեց, ապացուցանելու համար թէ Մ. Սորենացի Ե. դարու պատմագիր է, այն համոզմամբ թէ Մ. Կաղանկատուացին ալ է. դարու հեղինակ է: Այս կրկին սխալներու մէջ պիտի չի յնար ան, եթէ կանկալու իւրացուցած ըլլար քննադատներու այն վճիռը, թէ 850էն յառաջ գոյութիւն չունէր Մ. Սորենացոյ Հայոց Պատմութիւնը, իսկ 1003էն յառաջ Մովսէս Գաղանկատուացոյ (Կաղանկատուացոյ) Աղուանից Պատմութիւնը: Չարմանալի չէ այնուհետեւ, թէ ինչո՞ւ Ստեփանոս Ասողանի անծանօթ մնացած է այս պատմագիրքին:

(Շարունակելի է) Հ. Ն. ԱՎԻՆԵԱՆ

ԱՐՅԱԽԻ ՎԵՆԵՐԸ

(Շարունակութիւն):

Թ.

ԶԱԽԷԻ, ԶՈՐԱԳԵՏԻ ԵՒ ԿԱՅԵՆՈՅ ՎԱՆԿԵՐԸ

Արցախի ԺԹ. գաւառը կ'իյնայ Կուր գետի, Չորագետի, Խրամի, Աղսու գետի, Պողոս Գիլիսայի եւ Կայենի լեռներու գաւաթնազծերու մէջ եւ ստացած է Զաւէ, Չորագետ, Երկիր Սեւորգեաց, Երկիր Կայենոյ եւ այժմ Ղազախի գաւառ անունները:

1. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆԻՐ

Հին Ոսկեպարի արեւելեան կողմը՝ ձորակի մը եզերքին կառուցուած է այս վանքը: Տաճարը խաչաձեւ է եւ ներքուստ ու արտաքուստ սրբատաշ քարով շինուած: Ունի նորաչէն կաթողիկէ (Արձագանք, 1888, էջ 159):

2. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆԻՐ

Հին Կիւնէնէն քիչ մը վեր, առուակի մը ձախ ափին՝ լեռնաբազուկի մը վրայ կանգնուած է Առաքելոց վանքը՝ չորս կամարներու յեցած: Տաճարը հոյակապ է՝ շինուած սրբատաշ քարերով: Ունի աւագ խորան մը, չորս լուսամուտ, երկու խորհրդարան, կաթողիկէ մը, դուռ մը եւ 10·25 մ. երկարութիւն ու 7·45 մ. լայնութիւն: Ունի նմանապէս գաւիթ մը, որուն դռնադուրի քարին վրայ կայ՝ «Ի թվին ՈՂԳ. կաման բարերարին Աստուծոյ եւ ողորմածութեամբ աթաբակ ամեր սպասալար Սուլթու փուղին եւ Գրիգոր թոռն Սաչենիսեց ապաւինեցայ սուրբ Առաքելոյ իմ հալալ արդեամբ եւ բնակիչք սուրբ ուխտիս ետուն Բ. պատարագ ի տաւնի սուրբ Գրիգորի գիւտի նշխարացն...» (Արցախ, էջ 378, Արձագանք, 1888, էջ 158, ուր Սուլթու փուղին՝ Սուլթու-բուղին՝ եւ Սաչենիսեցը՝ «Սաչենի Սիւնեաց» կարգացուած է):

Գաւիթին հարաւային թաղասիւնին վրայ կայ «Յուսոփն Աստուծոյ միաբանեցայ ի սուրբ Առաքելաւ եւ միաբանքս ետուն Ա. Ժամ ի տաւնի Հովսիփեան, խափանիչք դատին»: Ասոր ներքեւ՝ «Կաման Աստուծոյ եւ Տարեմուտ որ եւ միաբանեցայ Առաքելոց

սուրբ ուխտիս իմ հալալ արդեամբք եւ միաբանքս ետուն Բ. պատարագ ի տաւնի սուրբ Գրիգորի...» (Արձագանք, 1888, էջ 158): Առաքելոց տաճարի հարաւային որմի տակ կայ նշանաւոր իաշարձան մը հետեւեալ արձանագրութեամբ՝

«Ես եմ լոյս աշխարհի... ապա ստորին մասին վրայ՝ Ով քառաթեւ սուրբ պանծալի, Փրկագործող մարդկան ազգի, Տեսիլ փառաց անձառելի, Գերապայծառ եւ սխրալի, Յորժամ փայլես ընդ ամ(պ)ս երկնի, Լեր բարեխաւս Տեառն Յիսուսի, Կարապետին քո աւգնողի, Արմկանին իւր կենակցի, Եւ գաւակացն դովելի, Համայն ազգացն, որ ի կամս Հաւր ննջեցին:

(Արցախ, էջ 379):

«Մենաստանս ունի ամբողջ նման ամուր պարխայ»՝ շինուած լեռնաբազուկի գիւրքով, որ ձգուած է գրեթէ հիւսիսից հարաւ եւ ունի հաստատուն եւ բարձր բուրգեր: «Պարսպի ներսում կան միաբանից խուցեր, պալատանման բնակարաններ, սենեակներ եւ դռներ» (Արցախ, էջ 379. հմմտ. այս վանքի մասին նաեւ Ջալալեան, Ճանապարհորդութիւն, Ա., 148—150. Էփրեկեան Հ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 245):

3. ԳԱԳԱՅ Ս. ԽԱՉԻ ԵՒ Ս. ՍԱՐԳՍԻ ՎԱՆԻՐ

Համանուն բերդին — որ Կոթի գիւղի արեւելեան կողմը կ'իյնայ — վանքն է այս: Շինուած՝ սրբատաշ կաթնագոյն քարերով: Հիմնադիրը ճանչցուած է Ս. Մեսրոպ, իսկ վերանորոգողներէն եղած է Արգունիան Սաչառուրեան Տէր Սարգիսեանց: Մեծ մատուռին վրայ կայ արձանագրութիւն մը, որ անոր ուրիշ մէկ վերաշինութիւնը կը հաղորդէ, սակայն համեստ բարերարին անունը լուրւած է: Գաւիթն հիւսիսային պատին վրայ կը կարգացուի՝ «Կաման Աստուծոյ եւ Սաչենիսեց Գրիգոր եւ Յակոբս կանգնեցաք զխաչս բարեխաւս մեզ եւ ծնաւազ մերոց... ի թուին 225»:

Հին վանք է, օժտուած Ս. Սարգսի մատուռով: Վարդան Արեւելցի կ'անուանէ՝ «հնչակաւոր» (Պատմութիւն, էջ 145. հմմտ.